

Trabzon'un İdarî Yapısı ve Yenileşme Zarureti (1793–1851)

The Administrative Structure of Trabzon and the Necessity of Modernization, 1793–1851

*Abdullah Saydam**

Özet

Bu makalede Trabzon'un 1790-1850'li yıllardaki idarî yapısı, Trabzon şer'îye sicilleri ile arşiv belgelerine dayanılarak incelenmektedir. Bilindiği üzere Sultan II. Mahmud, saltanatının sonlarına doğru bölgedeki idarî yapının yenileştirilmesi için bazı teşebbüslerde bulunmuştu. Başlangıçta bu teşebbüsler, bölgede geniş ölçüde nüfuza sahip olan yerel hanedanların tepkisi yüzünden başarılı olamadı. Fakat 19. yüzyılın ortalarına doğru olumlu yönde bir takım sonuçlar elde edildi. Arşiv malzemeleri, merkez ile taşra arasındaki ilişkilerin doğasına uygun olarak Trabzon'daki idarî yapıda meydana gelen bu gelişmeleri anlamamıza izin vermektedir.

Anahtar kelimeler: Trabzon, Tanzimat devri, Osmanlı taşra yönetimi, Osmanlı yenileşmesi

Abstract

Relying on the first-hand and unpublished archival documents e.i court records of Trabzon (*ser'îyye sicils* of Trabzon) this paper examines the administrative structure of Trabzon from c. 1790 to 1850s. By examining the entries in the court records of Trabzon and other relevant document it will be possible for us to assess and see how central administration dealt with the modernization regarding the administrative structure in the province of Trabzon in the 19th century. As known that some attempts had been made by the Ottoman Sultan Mahmud II towards the end of his reign for implementing certain administrative innovation in the region. Due to local notables and their influence in the region at large initially this attempt could not be succeed. But later on by the mid-19th century to a certain decree some positive result achieved. A study of the administrative structure of Trabzon from the archival documents may yield a certain insight into the nature of the relationship between the centre and periphery.

Keywords: Trabzon, Tanzimat era, Ottoman provincial administration.

* Doç. Dr., Erziyes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi. e-posta: asaydam@erciyes.edu.tr

Giriş

XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin ciddi anlamda yenileşmeye ihtiyacı olduğu bütün devlet adamları tarafından kabul edilmekteydi. Nizam-ı Cedid reformlarının planlanması ve uygulanması için padişah tarafından kendilerinden görüş istenen yöneticiler ve ilim adamları bu doğrultuda görüş belirtmişlerdi. Bu sırada üzerinde tartışılan husus yenilik yapılmasına gerek olup olmadığı değildi; mesele, yeniliğin hangi alanlarda ve ne şekilde yapılacağı sorusunda düğümlenmekteydi. Padişaha sunulan layihalarda az çok farklı görüş belirtenler olmuş, neticede Nizam-ı Cedid diye bilinen, ağırlığını askerî ve malî konuların oluşturduğu çalışmalar başlatılmıştı. Ancak elde edilen kısmî başarılarla karşılık reformlar sürdürülemedi.

Bu yıllarda Osmanlı devlet ve toplum hayatında yeniliğe ihtiyaç duyulan sektörler sadece askerî ve malî alanlar değildi elbette. İdarî alanlarda da yeniden yapılanmaya gidilmesi gerekmekteydi ki, Osmanlı liman kentlerinin önemlilerinden olan Trabzon, bu ihtiyacın açıkça hissedildiği yerlerden biriydi. Üstelik XIX. yüzyılın ilk yarısında ticaretin gelişmesi ile birlikte burası ön plâna çıkmış, eyaletteki idarî yapıdan kaynaklanan zaaf ve problemler uluslararası ilişkilere de yansımaya başlamıştı. Bundan dolayı yenileşme sürecine uygun biçimde Trabzon'da da bir takım girişimlerde bulunuldu. Ancak yüzyılların birikimi olan problemlerin çözümü kolay olmadığı gibi, mevcut durumdan menfaati olanlar yeniliklere karşı çıkıyorlar, teşebbüsleri engelliyorlar, çıkardıkları problemlerle karar vericileri usandırıyorlardı.

Tanzimat'ın uygulanması için pilot bölge olarak seçilen ilk vilayetlerden biri Trabzon idi, ama bazı teşebbüslere rağmen 1847'ye varıncaya kadar *usul-i cedid* bölgede tatbik edilemedi. İşte bu başarısızlığın sebebi olarak gözüken eski yönetim tarzı, yönetimde yenileşmenin ihtiyaçtan öte artık zaruret halini alması, mevcut durumun değişmesini istemeyen yerel güçlerden kaynaklanan direnişler, buna karşılık reformları tatbik etmek maksadıyla yapılan girişimler makalemizin konusunu teşkil etmektedir. İnceleme dönemi Osmanlı yenileşmesinin dönüm noktası sayılan XVIII. yüzyıl sonu ile Kırım Savaşı arasındaki süreyi kapsamaktadır. Çalışmanın ana kaynaklarını Osmanlı arşiv belgeleri ile Trabzon şer'îye sicilleri teşkil etmektedir.

Trabzon vilayetinin idarî yapısı

XIX. yüzyıl başlarında Trabzon eyaletine bağlı sancaklar Trabzon, Gümüşhane, Karahisar-ı Şarkî, Gönnye, Canik olup bu dönemde Canik bağımsız bir *muhassıllık*, Gümüşhane ise *emanet* olarak yönetilmekteydi. Trabzon valisinin, aynı zamanda Canik Muhassılı ve Gümüşhane Emmini olduğu zamanlar da bulunmakla birlikte; genelde buraları, atanmasında valinin de rol oynadığı ayrı bir yönetici tarafından idare olunmaktaydı. 1211 (1796–1797) yılına ait bir sicil kaydında Trabzon kazaları olarak sayılan yerler arasında Canik ve Karahisar-ı Şarkî kazaları bulunmamaktaydı. Belirtilen kayıta Nefs-i Trabzon, Sürmene, Of, Keşâb, Giresun, Kürtün, Tirebolu, Rize, Mavri (Mapavri), Maçuka (Maçka),

Yivebolu (Görece), Gümüşhane, Arhavi, Batum, Ünye, Soğucak, Faş, Sohum Trabzon'un kazaları olarak gösterilmiştir¹. XIX. yüzyıl başlarında hazırlandığı anlaşılan Osmanlı Devleti'nin idarî taksimatı hakkındaki bir defterde ise Gönye sancağından bahsedilerek mutasarrıflarının Faş'ta oturdukları ve sancağa bağlı kazaların Hemşin, Atina, Arhavi ve Viçe olduğu zikredilmiştir².

1828-1829 Osmanlı – Rus Savaşı sonrasında Kafkasya'daki toprakların önemli bir kısmının kaybedilmesi ile idarî yapıda değişiklikler meydana geldi. Nitekim Trabzon'un kudretli valilerinden Osman Paşa'nın divanının resmî adı, 1840 yılına ait kayıtlarda, *Divan-ı Eyalet-i Trabzon ve Mubassaluk-ı Canik ve Karahisar-ı Şarkî ve Emanet-i Gümüşhane ve Liva-ı Gönye* şeklinde geçmekteydi³.

Tanzimat'ın eyalette uygulanmaya başlanmasıyla birlikte idarî yapılanmada yeniden değişikliğe gidildi. 1848 yılında sancaklara bağlı kazalara yeniden müdür veya kaimmakam tayini dolayısıyla hazırlanan çizelgede, önceki yıllardan farklı olarak Ordu sancağının tesis olunduğu, nahiye olan bazı yerleşim birimlerinin kaza haline getirildikleri görülmektedir.⁴

Eyaletin (sonradan vilayet) idarî sınırları bölgede meydana gelen siyasî olaylara bağlı olarak zaman zaman değişime uğradığı görülmekle beraber bazı hallerde valilerin görev alanlarının vilayet dışındaki bir takım yerleri de kapsamaktaydı. Meselâ Canik Muhassılı iken 19 Ekim 1810 tarihinde, o sırada henüz *kapucubaşı* unvanına sahip olan Hazine Darzâde Süleyman Ağa'ya; muhassıllık vazifesine ilaveten “Trabzon Mutesellimliği ve Kastamonu ve Amasya ve Gümüşhane ve Gönye sancaklarının ve bilcümle Karadeniz yalılarının ağavât ve askeriyesi başbuğluğu ve sevâhil-i Bahr-ı Siyah ve Faş Seraskerliği” verilmişti⁵. Müteakip yıllarda valilerin durumlarına göre yetki alanları genişletildi veya daraltıldı. Buna rağmen eyaletin sınırları en azından Orta ve Doğu Karadeniz'i kapsamaya devam etti.

Bu kadar geniş alana hükmetmelerine rağmen Trabzon'da valilerin görev süreleri bakımından, yer yer istikrarlı olunmaması eyaletin yönetiminde problemlerle karşılaşılmasına yol açmaktaydı. İncelediğimiz dönemde, birkaç istisnayı hariç tuttuğumuzda, valilerin görev sürelerinin ortalama bir yıl civarında olduğu görülmektedir. Nitekim 1793-1851 tarihleri arasında Trabzon'da toplam 23 vali görev yapmış olup bazıları ikinci defa bu göreve tayin edildiklerinden dolayı 26 defa görev değişimi yaşanmıştır. İlk bakışta valilerin ortalama görev süresi iki yıldan biraz fazla gibi görünmekte ise de ortalama görev süresini yükselten Hazine Darzâde Süleyman Paşa (7 yıl) ile oğulları Osman Paşa (15 yıl) ve Abdullah Paşa'nın (4 yıl) emsallerinden uzun süren valilikleri idi. Valilerin görev sürelerindeki kısalık çoğu zaman belirli bir sisteme ve düzene bağlı olmayan

¹ *Trabzon Şer'îye Sicili (TŞS)*, 1946, 29/b.

² M.C. Şehabettin Tekindağ, “Trabzon”, *İA*, XII/1, İstanbul, 1974, s.467-468.

³ *TŞS*, 1965, 46/a, 1946, 26/a.

⁴ *BOA, İrade – Meclis-i Mahsus*, 2477.

⁵ *TŞS*, 1951, 2/a, 3/a.

atamalardan kaynaklanmaktaydı.

Ülkenin pek çok bölgesinde yaşandığı gibi, Trabzon'da da vali azil ve tayinlerinde anlamlandırılmayacak gariplikler yaşanmaktaydı. Bir şahıs niçin buraya vali tayin edilmekteydi, hangi özelliği bu seçimde etkili olmuştur? Herhangi bir suçu olmadan neden kısa bir süre sonra azledilmiştir? Diğer taraftan bir yolsuzluk, kanunsuzluk veya isyan dolayısıyla azledilen, rütbe ve nişanları geri alınan bir şahsa sonradan eski statüsü niçin verilmiştir? Tayinlerde İstanbul'da hâkim olan gruplar arasındaki çekişmeler, kulisler, hesaplaşmalar etkili olsa da bu türden sorulara cevap vermek zordur. Öte yandan bunların sıra dışı, nadir rastlanan uygulamalar olmadığını da hatırlatalım.

Devrin aydınlarınca da böyle uygulamaların garip karşılandığı ve eleştirildiği görülmektedir. Nitekim Tarihçi Lûtfî Efendi, Trabzon Valisi Râgıb Paşa'nın göreve başladıktan kısa bir süre sonra başka bir yere nakledilmesi hakkında şunları yazmaktadır:

Ledünniyâtı bilinmedikçe insana hayret gelir. Râgıb Paşa, Trabzon'a gideli çok vakit olmamıştı. Garb Trablus'una... gönderilişi umûr-ı müteaccibedendir. Bu misüllü gittikleri mahallerin ne vakit ahvâl ü âdâtını bilip de devlete ne vakit hüsn-i hizmet edeceklerdir?⁶

Vali değişimindeki sıklık sadece yönetim istikrarsızlığı doğurmakla kalmıyordu. Devrin yaygın olan bazı âdetleri ahalinin malî yükümlülüklerini de artırmaktaydı. Meselâ vali vilayete gelmeden önce *kapu halkının* barınma ve iâşelerinin temini için yetkililere haber ulaştırmaktaydı. Âdet gereğince vali ve adamları bir yerde konakladıkları takdirde üç gün süre ile halk tarafından *yemeklik* temin edilmesi gerekmekteydi. Bunun için bir tatar tarafından valiye ait *zahire kabı* kadı veya naibe ulaştırılarak hazırlıklar yapılması sağlanmaktaydı. Bu maksatla yapılan harcamalar *memleket masrafı* adı altında halktan toplanan vergiye dâhil edilmekte, harcama bedelleri vergi tahsilâtı sonrasında malzemeleri sağlayan esnafa ödenmekteydi⁷. Vali kaimmakamı veya mütesellimi tayin edilen kişi şehir halkından değilse, tıpkı vali gibi, onun için de konaklama hazırlıkları yapılmaktaydı⁸.

Trabzon valileri

İncelediğimiz dönemin ilk valisi Osman Paşa'dır. Kendisi 24 Mart 1793 tarihinde Trabzon valiliğine tayin edilmiş olup görevi üç yıl kadar sürmüştür⁹.

⁶ *Tarih-i Lûtfî*, nâşiri: Abdurrahman Şeref, VIII, Dersaadet, 1328, s.134, 136.

⁷ Meselâ Vali Yusuf Paşa, 25 Nisan 1796 tarihli buyrultu ile ilgililere hitaben, adamlarıyla birlikte ikamet edecekleri bina ve mefruşatın hazırlanmasını, yetecek ölçüde zahirenin âdet olduğu üzere temin edilmesini emretmişti. *TŞS*, 1945, 48/b. Valinin ve adamlarının kalacakları konakların tanzimi için bkz. *TŞS*, 1947, 62/b-63/a.

⁸ Bazı örnekler için bkz. *TŞS*, 1946, 32/b; 1947, 82/a, 85/b, 89/b; 1951, 35/b-37/a.

⁹ *TŞS*, 1946, 17/a-b.

Daha sonra yerine eskiden Niğde sancağı mutasarrıfı olan mirimirandan Yusuf Paşa 8 Nisan 1796'da tayin edilmiş, uhdesine Anapa Seraskerliği de verilmiştir¹⁰. Akabinde Bicânzâde Ali Paşa vali olmuş ise de çok geçmeden vefat etmesi üzerine, 28 Temmuz 1797 tarihinde Trabzon valiliği, o sırada Erzurum valisi olan Yusuf Ziya Paşa'ya ilaveten verilmiş ve bu görevi yaklaşık bir buçuk yıl kadar devam etmiştir¹¹.

Yusuf Ziya Paşa'dan sonra Trabzon valiliğinde, o yıllarda etkili bir ailenin temsilcisi olarak Canikli Hacı Ali Paşa'nın oğlu Battal Hüseyin Paşa'yı görmekteyiz. Aslında bu atamayla Battal Hüseyine Paşa ikinci defa Trabzon valiliğine getirilmiş oluyordu. Kendisi 1788'de de Trabzon valiliğine getirilmiş olup, bu sırada Rus savaşı devam ettiğinden, merkezden Anapa'nın düşman saldırısından kurtarılması için fermanlar yollanmasına rağmen itaat etmeyerek Ruslara teslim olmuştu. Rusların elinde dokuz yıl esaret hayatı yaşadktan sonra 1799'da Rus Çarı I.Pavel'in ricası üzerine affedilmişti. Böylelikle Mart 1799'da vezirlikle yeniden Trabzon valiliğine tayin edilmişti. Kısa bir zaman önce hain sayılan ailenin tekrar yıldızı parlamıştı. Nitekim paşanın oğlu Tayyar Mahmud Paşa'ya da Canik ve Amasya sancakları verildi. Bilahare Battal Paşa'nın Erzurum valiliğine nakledilmesiyle Tayyar Paşa, Trabzon Valisi oldu (27 Temmuz 1800)¹².

Tayyar Paşa valilik görevini yürütmekte iken, Mısır - Kahire başbuğluğu ile Mısır'a gitmek üzere İstanbul'a vardığında kendisine Rumeli'de görev verildi¹³. Nisan 1801'de Anadolu'daki görev alanı daha da genişletilerek Trabzon valiliğine ilaveten Kastamonu sancağı¹⁴, Eylül 1803'te bir süre için Erzurum valiliği de verilmişti. Bu sırada hükümete karşı olumsuz tavırlar içerisinde bulunan eski Anadolu Valisi Osman Paşa'nın isyanının bastırılmasında önemli rol oynadı¹⁵.

Tayyar Paşa görev yaptığı süre boyunca Trabzon'u adeta bağımsız bir şekilde idare etti. Bu sırada hükümetten Sivas valiliğini de isteyecek derecede kendisinde güç görmekteydi. Ancak verilen geniş yetkilere rağmen, gerek ailenin geçmişteki olumsuz tavırlarından gerekse çevredeki âyanlara karşı geçimsiz davranışlarından dolayı hükümet çevrelerinde, hakkında şüpheler duyulmasına yol açtı. İstanbul, Tayyar Paşa'nın Sivas valiliği talebini kabul etmediği gibi onun Rus casuslarıyla irtibat kurmasından şüphelenmekteydi. Böyle bir şahsın

¹⁰ TŞS, 1945, 48/a, 49/b-50/a; 1946, 17/a-b; 1947, 47/b-48/a; Mehmed Sureyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına haz.: Nuri Akbayar, V, İstanbul, 1996, s.1696; Şâkir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz.: İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon, 2001, s.172.

¹¹ TŞS, 1946, 33/a; 1947, 51/b; M. Sureyya, *Sicil*, I, s.281.

¹² M. Sureyya, *Sicil*, III, s.719. Müellif, Battal Hüseyin Paşa'nın Erzurum valiliğinden söz etmemektedir. Halbuki bkz. TŞS, 1948, 52/a-b. Özcan Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *DİA*, VII, s.152-153.

¹³ TŞS, 1947, 66/b-67/a; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sad.: Dündar Günday, IV, İstanbul, 1993, s.1785.

¹⁴ TŞS, 1947, 66/b-67/a; 1948, 52/a-b.

¹⁵ *Tarih-i Cevdet*, IV, s.1914.

Karadeniz sahillerinde tam yetkili olarak bulunması tehlikeli görülmekteydi. Sivas valiliğinin kendisine değil de, eskiden beri ailevî rakibi olan Cebbarzâdelerden Mehmed Celâleddin Bey'e verilmesi Tayyar Paşa'nın Babîâlî ile arasını açtı. Aynı zamanda Cebbarzâdeler Nizam-ı Cedid taraftarı iken, o buna karşı çıkarak dolaylı biçimde padişahın isteğine muhalefet etme durumuna düştü. Üstelik aralarında Şehzade Mustafa'nın (IV. Mustafa) da bulunduğu İstanbul'daki Nizam-ı Cedid muhaliflerinden de destek almaktaydı. Nihayet hem merkeze hem de rakibi olan Çapanoğullarına karşı kuvvet toplamaya başladı. İrâd-ı Cedid'i kaldıracağını vaad ederek Nizam-ı Cedid taraftarı olan Çapanoğullarına ait topraklara saldırdı. Bunun üzerine Trabzon eyaleti bölgeyi bilen ve o sırada Erzurum Valisi olan Gazi Yusuf Ziya Paşa'ya mevcut görevine ilhâken verildi (27 Mayıs 1805)¹⁶.

Yusuf Ziya Paşa'ya gönderilen fermana; Tayyar Paşa'nın ülkede çıkardığı fesat ile süregelen kötülüklerinden ve ihanetinden dolayı alınan fetva gereğince idam edilmesine karar verildiği belirtilerek, eline geçen kazaların askerî yöntemlerle kurtarılması emredildi, teslim olan adamlarına ise iyi davranılması öğütlendi. Bu sırada Tayyar Paşa; güya padişah tarafından affedildiğini, makamının kendisine geri verildiğini iddia ederek ahaliyi kandırmaya çalışmaktaydı. Halbuki fermana şöyle denilmekteydi:¹⁷

Şaki-yi merkûm Tayyar'ın şimdiye kadar şer'i şerîfe ve din u devlete mütecâsir olduğu habâset ve ihânetine göre bunun afvı bir vechile mümkün ve mutasavver olmadığından mada bundan böyle Fatsalı Ahmed Paşa hanedanına vezaret değil, ensâb ve fûrûlarına bir tımar tevcihi emr-i muhâl ve bunun ahz u idâmı...

Tayyar Paşa işin kendisi açısından vahim sonuçlar doğuracağını anlayıp Babîâlî'ye tekrar müracaat ederek affedildiği ve Sivas eyaleti ile birlikte Kastamonu sancağı da kendisine verildiği takdirde Nizam-ı Cedid askeri yetiştirmek için gayret göstereceğini bildirmiş ise de, hükümet bu talebi dikkate almamıştır. Yusuf Ziya Paşa gerekli tedariki sağlayarak Trabzon üzerine yürüyünce Tayyar Paşa önce Sohum'a, oradan da Kırım'a kaçmıştır¹⁸.

Çok geçmeden Kabakçı Mustafa isyanının patlak vererek padişah değişikliğinin meydana gelmesi Tayyar Paşa için yeni bir fırsat doğurdu. Yeni padişah kendisini derhal affetti ve Trabzon valiliği ile Canik ve Şarkî Karaağaç sancaklarını uhdesine verdi (28 Eylül 1807)¹⁹. Ekim 1807 sonlarında Tayyar Paşa, Trabzon valiliği uhdesinde olmak üzere Sadaret kaimmakamlığına getirildi.

¹⁶ TŞS, 1949, 39/b, 40/a; *Tarih-i Cevdet*, IV, s.1969, 1976, 2070; Mert, "Canikli Hacı Ali Paşa", *DİA*, VII, s.153.

¹⁷ TŞS, 1949, 34/b-36/a. Evahir-i Safer 1221 tarihli fermana da benzer ifadeler tekrarlanmıştır. TŞS, 1949, 48/b-49/a.

¹⁸ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.175-176.

¹⁹ TŞS, 1950, 44/b-45/a.

Ancak bu görevde iken rakiplerinden intikam almaya girişmesi, sadrazam ve şeyhülislâm ile geçinememesi yüzünden vezirliği kaldırılarak 11 Mart 1808'de azledildi²⁰.

Trabzon valiliğine 24 Mart 1808 tarihinde eski kaptan-ı deryalardan Hacı Salih Paşa getirildi²¹. Fakat Paşa'nın görevinin kısa sürdüğü ve 31 Ağustos 1808 tarihinde yerine başka birinin tayin edildiği anlaşılmaktadır. İsmi belirleyemediğimiz bu valinin görev süresi üç ay kadar sürdü²². Bu defa valiliğe Vezir Seyyid Osman Paşa tayin edilmiş ise de (27 Kasım 1808)²³, Rus Savaşı sebebiyle Gürcistan taraflarının ahvalini bilen birisinin Trabzon valiliğinde bulunmasının uygun olacağı düşünülerek, az bir zaman sonra azledilip yerine eski Erzurum valisi Şerif Mehmed Paşa getirilmiştir (27 Nisan 1809)²⁴. Şerif Paşa aynı zamanda Karadeniz'in Anadolu Sahilleri Seraskerliğini de yürütmeye memur kılınmıştı. Rus askerlerinin karadan ve denizden Faş kalesine saldırdığı sırada bir taraftan bizzat Şerif Paşa, diğer taraftan Rize Âyanı Tuzcuoğlu Memiş Ağa külliyetli asker sevkiyle kaleyi kurtarmıştı. Ancak bu sırada Çıldır valisi Selim Paşa, Şerif Paşa'nın kendisine yönelik bazı uygunsuz hareketlerini ileri sürerek Acara'ya gitmiş ve böylece Çıldır eyaletini başsız bırakmıştı. Böyle nazik bir zamanda, Şerif Paşa'nın kişisel kinini tatmin için uğraşması görevinden azledilmesine yol açtı²⁵.

Savaş ortamında bulunulmasına rağmen sınır bölgesindeki iki valinin bu şekilde didişmesi merkezde tepkiyle karşılandı. Bu yüzden 18 Ocak 1810 tarihinde, Trabzon valiliğine, daha önce Alaiye mutasarrıfı iken azledilen ve vezirlik rütbesi alınan Çarhacı Ali Paşa tayin edildi²⁶. Bu sırada Ruslar 18 gemi ile Trabzon civarına asker çıkardılarsa da Ali Paşa'nın gayretleriyle püskürtüldüler. Bu başarıya rağmen Çarhacı Ali Paşa'nın valilik görevi fazla uzun sürmedi ve 19 Ekim 1810 tarihinde azledildi. Cevdet Paşa, kendisinin bahadır, fakat aç gözlü bir kişi olduğunu, devletin malını yediğinden bu ahlâksız durumunun güzel yönlerini sildiğini ve azledilmesinde etkili olduğunu yazmaktadır²⁷.

²⁰ *Tarih-i Cevdet*, IV, s.2125 vd.; M. Sureyya, *Sicil*, V, s.1626; Mert, "Canikli Hacı Ali Ailesi", *DİA*, VII, s.153.

²¹ *TŞS*, 1950, 51/a-b. Bu kayıta valinin adı açıkça geçmemektedir. M. Sureyya, *Sicil*, V, s.1473'te Hacı Salih Paşa'nın 1214 (1799-1800)'de vali olup 1216 (1801-1802)'de vefat ettiğini yazmaktadır.

²² *TŞS*, 1950, 54/b, 55/b.

²³ *TŞS*, 1951, 31/b-32/a (Evail-i Muharrem 1224). Ş. Şevket, *Trabzon*, s.183'te bu tayinin 8 Şevval 1224'te yapıldığı kayıtlıdır ki, doğru değildir.

²⁴ *TŞS*, 1951, 32/b, 33/b.

²⁵ *Tarih-i Cevdet*, V, s.2345.

²⁶ *TŞS*, 1951, 40/b; M. Sureyya, *Sicil*, I, s.282. Ş. Şevket, *Trabzon*, s.184'te Ali Paşa'nın Evahir-i Zilhicce 1225 tarihinde valiliğe getirildiğini yazıyor ki, sicildeki kayda nazaran müellif yanılıyor demektir.

²⁷ *Tarih-i Cevdet*, V, s.2882; *TŞS*, 1951, 2/a, 3/a.

Ali Paşa'nın azliyle, Canik Muhassılı olan Hazinedarzâde Süleyman Ağa bu görevine ilave olarak, “Trabzon Mütesellimliği ve Kastamonu ve Amasya ve Gümüşhane ve Gönnye sancaklarının ve bilcümle Karadeniz yalılarının ağavât ve askeriyesi başbuğluğu ve sevâhil-i Bahr-ı Siyah ve Faş Seraskerliği” görevine getirildi. Bu sırada unvanı *Ser-bevvâbîn* idi²⁸. Aslında o da Tayyar Paşa'nın isyan ettiği tarihlerde, kardeşi Emin Ağa ile birlikte Canik ve Ordu taraflarında devlete karşı bir takım hareketlerde bulunmuş, kuvvet kullanılarak itaat altına alınmıştı²⁹. Ancak Osmanlı Devleti'nde muhtelif sebeplerle azledilenlerin affedilerek yeniden önemli mevkilere getirilmeleri, Süleyman Ağa örneğinde olduğu gibi, bir istisna değildi.

Süleyman Ağa başlangıçta valiliğe asaleten atanmış değildi. Hükümet âyan kökenli olması sebebiyle kendisine vezaret vermek istemiyordu. Ancak Trabzon gibi önemli bir eyalet için bu durum büyük ölçüde sıkıntı verici olmaktaydı. İstanbul sakıncanın farkındaydı. Buna karşılık böyle bir savaş ortamında devlet görevlileri arasında buraya vali olarak gönderilebilecek ya kimse yoktu veya görev kabul etmek istemiyorlardı. Nitekim Faş memuriyetinde bulunan âyanların gösterdikleri umursamazlığı önlemek, ülkenin âyan ve hanedan elinden kurtarılmasını sağlamak düşüncesi ile valilik, vezaret rütbesiyle eski Rikâb-ı Hümayun Kapu Kethüdası Osman Efendi'ye verilmek istendi ise de o görevi kabul etmemekte ısrar edince Limni adasına sürüldü. *Cevdet Tarih*'nde bunun üzerine Trabzon'a vali olarak eski Çavuşbaşı Ahmed Aziz Efendi'nin tayin olduğu yazılıdır. Fakat Şakir Şevket'in bizzat görüştüğü kimselerden aldığı bilgiye göre bu adla Trabzon'da bir vali görev yapmamıştır³⁰. Anlaşıldığı kadarıyla bu atama da sadece bir tasavvur olarak kalmıştı.

Bu yıllarda Trabzon eyaleti hem Türk-Rus savaşının getirdiği olumsuzluklar hem de yerel hanedanların başkaldırması yüzünden karışıklık içerisindeydi. *Trabzon Tarihi*'ni yazan Şâkir Şevket, eyalet divanında uzun süre kâtiplik görevinde bulunan Sivashlı Yesarî Efendi'nin yazdığı mecmuadan şu bilgileri aktarmaktadır: Trabzon yönetiminin Süleyman Ağa'ya verildiği ilk zamanlarda Sürmene, Of, Rize ve Gönnye sancağında bazı ağalar itaatten çıkmışlardı. Her ne kadar bunların hallerini ıslah etmeye ve ahaliyi korumaya valiler tarafından geniş çapta gayret gösterilmiş ise de bir netice elde edilememişti. Asiler birbirleriyle memleket aleyhine ittifak yapıp toplanan vergilere el koymakta ve bu iş için gönderilen mübaşirlerin vazifelerini yapmalarına fırsat vermemekte, bu tür isyankâr hareketlerini günden güne artırmaktaydılar. Dolayısıyla devletçe gerekli tedbirlerin süratle yerine getirilmesi mecburiyeti her geçen gün daha da artmaktaydı. Başlangıçta mütesellim olarak tayin edilen Süleyman Ağa, aradan geçen süre içerisinde gösterdiği başarılar sebebiyle göz doldurmuş, âyan ve ağaları itaat altına almaya büyük ölçüde çalışmış, Faş kalesini tamire gayret etmişti. Bu hizmetleri dolayısıyla bölgede

²⁸ TŞS,1951, 2/a.

²⁹ TŞS, 1949, 51/b-52/a; 1951, 3/a.

³⁰ *Tarih-i Cevdet*, V, s.2423; Ş. Şevket, *Trabzon*, s.192.

devlet otoritesini yeniden tesis edeceğine inanılarak, 4 Mart 1812 tarihli hatt-ı hümayun ile Trabzon valiliğine ve Canik muhassıllığına vezaretle tayin olunmuştu³¹. Süleyman Paşa, vali olduktan sonra Canik'te bulunan kethüdası Çeçenzâde Hasan Ağa'yı Trabzon kaimmakamlığına tayin etmişti.

Türk-Rus savaşının sona ermesi Süleyman Paşa'nın bütün dikkatini eyaletin asayişini ve istikrarını sağlamaya yöneltmesine yardımcı oldu. Kendisinin âyan/ağa kökenli olması ve o kesimin dilinden iyi anlaması, bölgedeki asilere karşı başarılı olmasını sağladı. Kaimmakam Hasan Ağa, Canik'ten yeterli asker ve mühimmatla harekete geçerek, Giresun da dâhil olmak üzere, yoldaki iskelelere hakim olan ağaları kuvvet kullanarak perişan edip kalelerini ele geçirdi. Trabzon'un güçlü ağalarından Hacı Salihzâde Ali Ağa, Of taraflarına firar etmek zorunda kaldı. Sonunda ağalar, Kaimmakam Hasan Ağa'nın aracılığını kabul ederek Süleyman Paşa'dan aman dilediler, o da her ne kadar kendilerine güvenmemekte idiyse de, şartların hassasiyeti yüzünden, yükümlülüklerini yerine getirmeleri şartıyla onları affetti ve ağaların hâkim oldukları mahallerin mütesellimliklerini yine kendilerine tevdi etti³². Böylece tarafların birbirlerine güvenmemelerine rağmen sükûnet, geçici olarak da olsa sağlanabildi.

Nitekim bu sırada Rize kazası âyanlığı yeniden kendisine verilen Tuzcuzâde Memiş Ağa, valiye karşı isyan çıkarmış, bölgenin asayişini bozmuş, bunun üzerine de İstanbul'dan idam edilmesine dair ferman gönderilmiştir. İdamla cezalandırma keyfiyetinin yakında kendi başlarına da gelebileceğini düşünen Of ve Sürmene ağaları ile Trabzon âyanı da Memiş Ağa'nın yanında yer aldı. Bu sırada Süleyman Paşa'nın Faş tarafında meşgul olmasından yararlanan Memiş Ağa Trabzon kalesini zapt etti. Kaimmakam Hasan Ağa, Canik tarafına çekildi. Böylelikle Rize - Giresun arasındaki bölge Memiş Ağa'nın eline geçti. Bunun üzerine Süleyman Paşa, Faş'ın muhafazasını bir adamına bırakarak birkaç gemiyle Görele'ye geldi ve Kuğuzâde konağını alıp üzerine gelen mütegalibe grubunu bozguna uğrattı. Ayrıca Trabzon ve Sürmene ağalarını yanına çağırıp iltifatlarda bulunarak Memiş Ağa'nın yalnız kalmasını sağladı. Kastamonu Valisi Ali Paşa'nın da yeterli askerle birlikte Tuzcuoğlu üzerine gitmesi sağlanınca, Memiş Ağa bu hücumu karşı koymaya güç yetiremeyerek Of'a firar etti. Nihayet casuslar marifetiyle kaldığı yer tespit edilerek yakalanıp 1232 (1816-1817) tarihi başlarında idam edildi³³.

Süleyman Paşa, Tuzcuoğlu Memiş Ağa isyanının bertaraf edilmesinden sonra diğer derebeylerini bir takım vaatlerle devlete hizmete devam etme

³¹ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.193-194; Mehmet Beşirli, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan - Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinesârzâde Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyumu (3 - 5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon, 2002, s.338.

³² Ş. Şevket, *Trabzon*, s.194-195.

³³ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.195-197. Bu isyan hakkında daha geniş bilgi için bkz. M. Münir Aktepe, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/5-6, s.21-32.

konusunda ikna etti. Arkasından bölgede bazı yeni düzenlemelere girişmeye niyetlendi. Fakat Babîâli, Orta ve Doğu Karadeniz sahillerinde, yerel desteği güçlü olan böyle dirayetli bir vezirin bulunmasının doğru olmayacağı düşüncesiyle Şubat 1818'de kendisine Alaiye sancağını tevcih etti. Süleyman Paşa, Trabzon'dan ayrıldığında hasta idi. Ünye'de hastalığı şiddetlendi ve Çarşamba'daki evinde istirahatata çekildi ve azlinden üç ay sonra orada vefat etti³⁴.

Süleyman Paşa'nın yerine eski sadrazamlardan Abaza Husrev Mehmed Paşa, 28 Ocak 1818 tarihinde "Gönye sancağı ilhaken ve Faş muhafazası şartıyla" tayin edildi³⁵. Husrev Paşa Trabzon'da iki yıl görev yaptı. Onun iyi bir devlet adamı olarak ün salmasından dolayı Trabzon'a geldikten hemen sonra, bilhassa Of kazası uleması, bazı ağaların yaptıkları uygunsuzluk, zulüm ve baskılardan şikâyetçi oldu. Husrev Paşa, bu ağaları, öncelikle bazı ikna edici ifadeleri içeren mektuplar yollayarak devlete itaate sevk etmeye çalıştı. Ağalar ise menfaatlerini korumak maksadıyla devlet idaresine muti gibi gözüüküp valiyi aldatmak istediler. Buna rağmen vali ağaların önde gelenlerinin eski suçlarını affetmek suretiyle döneminde gairesiz bir idare gerçekleştirdi³⁶.

Husrev Paşa'dan sonra valiliğe eski Mora valisi İbrahim Paşa tayin edildi (16 Temmuz 1820). İbrahim Paşa'nın bir yıllık görev süresinden sonra, Bolu ve Kastamonu sancaklarının mutasarrıfı olan Hacı Salih Paşa vali oldu (11 Kasım 1820)³⁷. Döneminde bilhassa bazı özel harcamalarının veya kendisi ile adamlarına verilen hediyelerin *vilayet masrafı* denilerek *tevzi defterlerine* dâhil edilmesi dikkat çekti. Meselâ Ünye'den Trabzon'a gelirken Akçaabâd'da misafir olduğu sırada yapılan harcamalar arasında, valinin torununa tüfek veya valiye çamaşır hediyesi gibi kamu hizmeti ile hiç bir alakası olmayan harcamalar yapılmış ve bunlar da tevzi defterlerine dâhil edilmişti³⁸. Böylece bu çeşit harcamalar halkın ödemesi gereken vergiyi yükseltirken, daha alt birimlerdeki görevlilerin de çıkar elde etmek için benzer yöntemleri kullanmaları tepkilere yol açtı. Buna benzer haksız uygulamaların padişahın kulağına gitmesi üzerine Aralık 1821 ortasında azledilerek Tokat'a gönderildi, malları müsadere edildi³⁹.

³⁴ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.199. M. Sureyya, *Sicil*, V, s.1548'de azlin Cemaziyelevvel'de gerçekleştiğini yazmakta ise de Süleyman Paşa'nın yerine vali olan Husrev Paşa, Rebiyülahir 1233 (17 Şubat 1818)'de vali tayin edildiğine göre (*Aym eser*, II, s.683) azil tarihinin Şubat 1818 başları olduğu anlaşılmaktadır.

³⁵ TŞS, 1955, 50/a.

³⁶ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.199-200.

³⁷ TŞS, 1954, 44/b; 1955, 42/b.

³⁸ Bir misâl olmak üzere Vali Salih Paşa ve adamlarının Cemaziyelevvel 1236 (Şubat-Mart 1821) tarihinde Pulathâne'deki ikametleri sırasında yapılan masraflara bakılabilir. TŞS, 1953, 29/b.

³⁹ TŞS, 1955, 50/a; *Tarih-i Cevdet*, VI, s.2825-2826; M. Sureyya, *Sicil*, V, s.1472. II. Mahmud'un tevzi defterine sokulan bu tür haksız paraların tarh ve tahsilini önlemek için yaptığı çalışmalar için bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiye

15 Aralık 1821 tarihinde Abaza Husrev Mehmed Paşa ikinci defa vali tayin edildiyse de, çok geçmeden Erzurum valiliğine nakledildi, yerine de Hafız Ali Paşa getirildi. Husrev Paşa'ya İran meselesinden dolayı Şark Seraskerliği verilince Ali Paşa'ya da Trabzon'a ilaveten Erzurum valiliği verildi. Hafız Ali Paşa sürekli sınır bölgesinde bulunduğundan dolayı İran meselesi sona erinceye değin yani dört sene süreyle Trabzon adeta valisiz kalmış, işler kaimmakam olarak tayin edilen Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun'dan olan kethüdası Mehmed Ragıb Efendi tarafından yürütülmüştü⁴⁰.

Genel olarak otorite boşluğunun yaşandığı bu sırada bölgeye derebeyleri hakim olmuş, büyük bir zorlukla nizama sokulan vilayet yönetimi yeniden başboşluğa maruz kalmıştı. Bu sırada Tuzcuoğullarından Abdülkadir, Tahir ve Abdülaziz ağalar, Lazistan, Sürmene ve Of kazalarındaki ağa takımıyla müttefik olarak adeta Trabzon'u baskı altına almışlardı. Meselenin İstanbul'da duyulması üzerine Çeçenzade Hasan Paşa Ocak 1824'te valiliğe getirildi⁴¹. Hasan Paşa, Trabzon'u iyi bildiğinden onun zamanında bir şey yapamayacaklarını düşünen ağalar şefaatçi aramaya başladılar. Of taraflarına firar eden Hacı Salihzâde Ali Ağa herkesten önce itaat için başvuruda bulundu. Bunu diğerleri takip etti. Ali Ağa ailesi ve adamlarıyla birlikteydi ve şekavetteki şöhreti de fevkalade idi. Bu yüzden affedilmesi için ferman gerektiği, kendisinden en ufak bir şekavet zuhur ederse derhal idam olunacağı, doğru hizmet ederse emsalinden daha fazla ödüllendirileceği ifade edilerek Trabzon'a getirildi. Durum Babî'ye yazıldı. Merkezden gönderilen fermanla Ali Ağa affedildiği gibi kendisine hil'at ihsan edildi, ayrıca eskiden idaresinde olan köylere birkaç tane daha ilave edilerek uhdesine verildi. İlginçtir ki, Ali Ağa'nın yükselişi bununla sınırlı olmadı. 1242 (1826-1827) yılında Rusya meselesi ortaya çıkıp Hasan Paşa'nın uhdesine Anapa muhafızlığı ve Çerkesistan memurluğu da verilince, "Trabzon eyaletiyle Gönve sancağına ve Faş muhafazasına" kaimmakam unvanıyla oğlu Bektaş Rüştü Bey, onun müsteşarlığına da sözü edilen Ali Ağa tayin edildi⁴².

Hasan Paşa, çoğunlukla Trabzon derebeylerinden topladığı askerlerle bölgenin muhafazasıyla meşgul olurken bir taraftan ihanetlerle, diğer taraftan ekonomik zorluklarla karşılaştı. O Anapa'da iken Faş muhafızlığında bulunan Hacı Şahinzâde Mehmed Bey iyi işler yapmaktaydı. Ancak bir süre sonra Mehmed Bey vefat edince yerine oğlu Deli Arslan Bey getirildi. Arslan Bey'den kahramanlık beklenirken o, Faş'ı Ruslara teslim etti. Diğer taraftan Hasan Paşa, hem savaşla ilgili harcamalar hem de Çerkes kabilelerini kendi tarafına çekmek

Yükümlülüğü (1830-1840)", *TDA*, 127 (Ağustos 2000), s.75-76. Salih Paşa'nın mallarının müsaderesine dair fermanlar için bkz. *TŞS*, 1955, 58/b, 59/b-60/b. Muhallefat defteri için de bkz. 79/b-80/a.

⁴⁰ *TŞS*, 1955, 20/a, 50/a, 69/b.

⁴¹ Mehmed Sureyya, Hafız Ali Paşa'nın Rebiyülevvel 1238 (Kasım-Aralık 1822)'de Trabzon valisi olduğunu, fakat aynı yılın Cemaziyelevvelinde Maraş'a nakledildiğini yazmaktadır. M. Sureyya, *Sicil*, I, s.288.

⁴² Ş. Şevket, *Trabzon*, s.202; *Tarih-i Cevdet*, VI, s.2905; *TŞS*, 1956, 63/a-b; 1959, 85/a.

için verdiği hediyeler yüzünden malî sıkıntı içerisine girdi. Savaş yüzünden ahalinin maddî durumu zaten kötü idi. Dolayısıyla âdet gereğince vali için alınması gereken ikramiyeyi o zamana kadar tahsil edememiş, böyle bir zamanda istemek zorunda kalması kendisi açısından zorunluluk, halk açısından ise büyük sıkıntı olmuştu. Rusların, Ahıska ve Kars tarafını istila edip batıya doğru ilerledikleri sırada Trabzon'un düşman eline düşmemesi için hazırlıklara başlayan Hasan Paşa Anapa'da hastalandı. Trabzon'a getirilerek bir süre tedavisine çalışıldıysa da hastalık daha da ilerlediğinden görevinden alınarak Sinop'a yollandı (1243/1827-1828)⁴³.

Sultan II. Mahmud'un yerel hanedan mensuplarının valiliklere tayin edilmesine esasen karşı olmasına rağmen, savaş şartları yüzünden, bu defa da bölgeyi çok iyi tanıyan ve güçlü bir hanedana mensup olan Hazinedârzâde Osman Paşa, Trabzon valiliğine tayin edildi⁴⁴. Valiliğinin ilk yıllarında Osman Paşa'nın en önemli meşgalesi 1828-1829 Türk - Rus Savaşı oldu. 1829'da Serasker Salih Paşa yenilerek Erzurum'a doğru çekilirken son bir ümitle Osman Paşa'dan yardım istemişti. Rus ileri harekâtından korkan bölge halkının da yardım istekleri peş peşe Trabzon'a ulaşmaktaydı. Osman Paşa şark ordusu için kendisinden istenen top, cephane, mühimmat, asker ve parayı imkânları ölçüsünde hazırlayarak Trabzon âyanlarından Şatırzâde Osman Paşa ve bir miktar asker ile Bayburt'a yolladı⁴⁵.

Salih Paşa'nın esareti üzerine Rusların Bayburt yoluyla Trabzon'a ilerlemesinden endişe edildiğinden "ol havalı ahvâline vukufu ve asker i'mâline iktidârı derkâr olan Trabzon Valisi Osman Paşa'ya Maadin-i Hümâyûn Emâneti

⁴³ TŞS, 1956, 67/a; Ş. Şevket, *Trabzon*, s.203-205. Valiye ait olup ayrıldığı sırada henüz tahsil edilemeyen Trabzon eyaletiyle Karahisar-ı Şarki sancağında 183.861 kuruş bakayası için çok sayıda yazışma yapılmıştır. TŞS, 1959, 85/a; 1961, 9/b.

⁴⁴ Hasan Paşa'nın valiliği sırasında Samsun ve Trabzon arasındaki kalelerin muhafazasına memur edilen mirahûr pâveli Canik muhassıl vekili Hazinedarzâde Osman Bey, Sivas Valisi Vezir Mehmed Paşa'nın şark ordusunda bir işe yaramadığı anlaşılacak şekilde azledilmesi üzerine yerine Sivas Valiliğine getirildi. Ancak böyle nazik bir zamanda Karadeniz sahillerini korumakla görevli bir vezirin hastalanması, diğer yetkilinin ise başka bir yere vali olarak tayin edilmesi Trabzon'un savunmasını güçleştireceğinden ötürü durum genel bir mahzarla Babîâlî'ye yazıldı. Neticede bir hafta sonra Sivas Hakkı Paşa'ya, Trabzon Osman Paşa'ya verildi. *Vak'aniyât Ahmed Lâtîfî Efendi Tarihi*, Yeni yazıya aktaran: Yücel Demirel, Tamer Erdoğan, İstanbul, 1999, II-III, s.423; Ş. Şevket, *Trabzon*, s.203-204. Şâkir Şevket'in konuyu bilenlere dayanarak aktardığına göre; Osman Paşa sahil çocuğu olduğundan ve Sivas'ta yaşayamayacağından Canik'ten hareketini bir süre ertelemiş, bu arada Trabzon erkânıyla haberleşerek Hasan Paşa'nın hastalığını İstanbul'a pek ağır göstererek Sivas'a gitmekten kurtulmuş idi. s.204-205.

⁴⁵ Uğur Akbulut, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Trabzon ve Çevresi Askerinin Rolü", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyumu (3 - 5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon, 2002, s.351-353.

ve Bozok sancağı ilhâkı ile Şark Seraskerliği ihale edildi.”⁴⁶ Bu sırada yani 19 Temmuz 1829'da Bayburt Rusların eline geçti. Bunun üzerine Osman Paşa, Gümüşhane kazalarının ağa ve voyvodalarına buyrultular yollayıp kendilerini cihada davet etti. Bayburt'a kadar ilerleyen Ruslara karşı Erzurum'u geri almaya yönelik planlar hazırlayan Osman Paşa'nın, bunları uygulamaya koymasına fırsat kalmadan, Ruslarla antlaşma imzalanmış oldu⁴⁷.

Osman Paşa, savaşın Trabzon halkı üzerindeki ağır tahribatını bertaraf etmeye yönelik çalışmalara girişmeden, bu defa Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Anadolu'ya saldırması dolayısıyla Sivas tarafından Şam'a gönderilmek üzere müstakil bir ordu hazırlamakla görevlendirildi. İbrahim Paşa üzerine yollanan askerler kendilerinden beklenen başarıyı gösteremediler. Esasen sefere gönderilenler gönüllülerden veya başıbozuklardan oluşan, sayı kalabalıklığından ve bireysel gayretlerden öte, askerî kavramlardan haberdar olmayan kimselerdi. Kumandanları olan meselâ Osman Paşa da âyanlıktan gelme birisi olduğundan askerlik tekniklerinden haberdar değildi. Buna rağmen samimi gayretlerinden dolayı padişahın en güvendiği kişiler arasında yer almaktaydı. Hatta taltif olunmak üzere 1833'te İstanbul'a gelerek kapu kethüdası olan Sadaret Mektupcusu Şerif Bey'in konağında misafir edildi. İkamet süresince gerekli müzakerelerden sonra, mabeyn-i hümayun dairesinin temaşasına izin verilen, murassa vezaret nişanı ile ödüllendirildi. Kendisi ile birlikte olan Trabzon ileri gelenlerinden Tufan Ağa ile hazinedarı ve yeğeni Ali Bey'e de kapıcıbaşılık rütbesi verilerek olağanüstü iltifatta bulunuldu⁴⁸.

Osman Paşa, gerek Rus savaşı ve Mısır meselesi sebebiyle, gerekse sancakların teftişi dolayısıyla sık sık Trabzon'dan ayrı kalmaktaydı. Bundan dolayı kaimmakamlık müessesesinin neredeyse süreklilik kazandığını görmekteyiz. Akrabası olan ve kendisine damat edindiği kethüdası mir-i mirandan Ahmet Paşa'yı kaimmakam tayin etmişti. Osman Paşa vilayetteki diğer görevlere de öncelikle akrabalarını getirmişti. Nitekim kardeşi Abdullah Paşa Canik'te muhassıllık makamında iken, diğer kardeşi Memiş Paşa'ya da Sürmene kazasının düzene sokulması görevini vermişti⁴⁹.

Osman Paşa uzun süren valiliği süresince Trabzon'da ağırlığını hissettiren bir devlet adamıydı. Her ne kadar başlangıçta diğer âyan kökenli devlet adamları gibi merkezle arasına bir mesafe koymuş ise de zamanla ilişkilerini düzeltmişti⁵⁰. Valiliğinin önemli kısmında bölgede iç barış hüküm sürdü. Özellikle fakir halkın ağır vergi yükünden kurtarılması için zaman zaman görevlilere buyrultular

⁴⁶ *Lûtfî Tarîhi*, II-III, s.386.

⁴⁷ Uğur Akbulut, “1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Trabzon”, s.353-357.

⁴⁸ *Lûtfî Tarîhi*, IV-V, s.715, 779.

⁴⁹ *TŞS*, 1961, 17/a; 1962, 52/a-53/a; 1963, 45/b; 1964, 1/a, 16/b; M. Sureyya, *Sicil*, V, 1548.

⁵⁰ Ş. Şevket, *Trabzon*, s.201.

yazdığı, müracaatını uygun bulduğu kişiler için tamamen veya kısmen muafiyetler tanıdığını görmekteyiz⁵¹. Ayrıca kentte bazı imar faaliyetlerinde bulundu, beylik sarayı yeniden inşa edilerek, valilerin kiralık konaklarda hükümet işlerini yürütmelerinin ortaya çıkardığı zorluklar bertaraf edildi. Şehrin içme suyu problemini önemli ölçüde çözmek üzere Değirmendere havzasının suyu borularla nakledilip bazı evlere ve mahalle çeşmelerine akıtıldı. Bunların masrafları bizzat vali tarafından karşılandı. Önemli hizmetlerinden biri de oldukça eski bir yapı olan Çarşı Camii'nin yıktırılarak ve çevresindeki bazı binaların da ilave edilmesiyle yeniden ve oldukça sağlam biçimde inşa edilmesidir. Caminin muhtelif masrafları için vali tarafından bir vakıf kuruldu ve önemli ölçüde kaynak ayrıldı. Osman Paşa 1842 yılı ortalarında gayet varlıklı bir vali olarak vefat etti⁵².

Osman Paşa'nın ölümü üzerine yerine o sırada Canık muhassıllı olan kardeşi Abdullah Paşa getirildi. 4 Ağustos 1842 tarihinde valilik makamında bulunduğu göre bundan önce göreve getirilmiş demektir⁵³. Dönemi sakin geçmiş, idarî işlerde kardeşinin izinden giderek bazı imar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu çerçevede olarak Trabzon'da adına yaptırdığı çeşme, süslemesi ve kitabesiyle meşhurdur. Abdullah Paşa'nın valilik görevi Şubat 1846 ayına kadar devam etmiş, bu tarihte hastalığı sebebiyle dilediği yerde ikamet etmek üzere azledilmiştir⁵⁴.

Yirmi yılı aşkın bir süre görev yapan ve Doğu Karadeniz bölgesinde hem toplumsal tabana hem de yerel hanedanlar üzerinde etkili bir otoriteye sahip olan Hazine Darzâdelerin valilikleri sırasında Babıâli, Tanzimat'ı uygulamaya çalışmaktaydı. Fakat Osman Paşa ile Abdullah Paşa'nın yeni uygulamalara taraftar olmamaları başarı elde edilmesini engellemiştir. Abdullah Paşa'nın azledilmesi, merkezî hükümete Tanzimat'ın Trabzon'da tatbik edilmesi için fırsat vermiş oldu.

Kaimmakamlar ve mütesellimler

Trabzon valileri kimi zaman *Şark Seraskerliği*, *Anapa Muhafızlığı* gibi ilave görevler de üstlenmek durumunda kaldıklarından, vilayet merkezinde pek az bulunmakta, hatta bazen hiç vilayet merkezine gelmeden burayı idare etmek durumunda kalmaktaydılar. İncelediğimiz yıllarda Trabzon valileri, herhangi bir sebeple görevlerinin başına hemen gidemeyecek olmaları durumunda eyaletteki işleri yürütmek üzere *kaimmakam* veya *mütesellim* unvanlı birisini idareyi devralmak için süratle görevlendirmekteydiler. Mütesellim tayin edilirken *valinin şebre gelişine kadar* ifadesiyle açıkça valinin vilayet merkezinde bulunmadığı

⁵¹ Valilerin vergi muafiyetleri tanıdıklarına dair bazı örnekler için bkz. Saydam, "Tekâlif-i Örfiye Yükmülülüğü", s.76-78.

⁵² TŞS, 1968, 75/a-84/a (17 Şaban 1259).

⁵³ TŞS, 1968, 7/b; *Lâîfî Tarihi*, IV-V, s.883.

⁵⁴ M. Sureyya, *Sicil*, I, s.81. İMM 2466

zamanlarda böyle bir görevlendirilmenin yapıldığı anlaşılmaktadır⁵⁵. Bununla birlikte geniş coğrafyaya sahip olmasından ötürü, esasında kaimmakamlık veya mütesellimliğe geçici bir görev gibi bakmak çok da doğru değildir. Valinin kendisi Trabzon merkezinde olsa dahi kaimmakam valiye yardımcı olmak üzere işlerin bir kısmını idare etmekteydi.

Kaimmakam veya mütesellim tayini valinin teklifi ve padişahın onayıyla gerçekleşmekteydi. Kaimmakam olarak görevlendirilecek kişinin seçiminde çoğunlukla vali inisiyatif sahibi idi. Valiler bu hizmeti yürütecek kişileri seçerken güvenebilmesi bakımından ya kendi akrabasından veya kapı halkından olan birini ya da vilayetin önde gelen ailelerinden birinin reisini tercih etmekteydi. Yerel halktan kaimmakam tayin edileceği zaman genelde *Kalcızâde* ile *Şatırzâde* ailelerinden biri göreve getirilmekteydi. Hatta çoğu zaman Şatırzâde Osman Ağa (daha sonra paşa) ile Kalcızâde Memiş Ağa bu görevde halef - selef olmaktadır.

Bazı örnekler verecek olursak; Niğde sancağı mutasarrıfı iken 8 Nisan 1796 tarihinde vali tayin edilen Yusuf Paşa, Trabzon'a gelinceye kadar memleket işlerini yürütmek üzere Kalcızâde Memiş Ağa'yı eyalet mütesellimi olarak görevlendirmiştir. Battal Hüseyin Paşa, Mart 1799 tarihinde vali tayin edildiğinde oğlu Kapucubaşı Tayyar Mahmud Bey'i kaimmakamlığa getirmiş, Tayyar Bey de 14 Nisan 1799 tarihli olarak vilayet âyanı Şatırzâde Osman Ağa'ya hitaben yolladığı buyrultuda, İstanbul'da birkaç gün daha kalması gerektiğinden gelinceye kadar kendisine vekil ve mütesellim olarak yine Kalcızâde Memiş Ağa'yı tayin ettiğini bildirmiştir. Tayyar Paşa'nın Trabzon valiliği sırasında bir aralık Rumeli tarafında memuriyette bulunması sebebiyle, mütesellimlik makamına 1802 başlarında Şatırzâde Ömer Ağa'yı getirdiğini görmekteyiz. Trabzon eyaleti, Erzurum Valisi Gazi Yusuf Ziya Paşa'ya mevcut görevine ilhâken verildiğinde, Trabzon kaimmakamı olarak Kalcızâde Memiş Ağa, "müstakil ve murahhas kaimmakam nasb ve tayin" edilmişti (6 Ocak 1806)⁵⁶. Kalcızâde Memiş Ağa'nın bu görevi yaparken aynı zamanda *mütesellim* olarak anıldığı görülmektedir⁵⁷. Şer'îye sicillerindeki 1807 yılına ait diğer kayıtlardan hareketle kaimmakamlık ile mütesellimliğin iki ayrı kişiye tahvil edilebildiği gibi aynı kişinin uhdesinde de bulunabildiğini söyleyebiliriz⁵⁸. 24

⁵⁵ TŞS, 1951, 40/b. Önceki dönemlerden daha farklı bir nitelik kazanan mütesellimlik kurumunun XVIII. ve XIX. yüzyılın başlarındaki durumu hakkında geniş bilgi için bkz. Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Mütesellimlik Müessesesi", *DTCFD*, XXVIII, 3-4 (Temmuz-Aralık 1970), s.369-390; Musa Çadırcı, "II. Mahmud Döneminde Mütesellimlik Kurumu", *Aynı dergi*, s.287-296.

⁵⁶ TŞS, 1945, 48/a; 1947, 53/b-54/a, 54/a, 63/a; 1948, 22/a; 1949, 39/b, 40/a.

⁵⁷ Nitekim Selh-i Şevval 1220 tarihli olarak Trabzon'a yollanan fermanla bu unvanın kullanıldığı açıkça görülmektedir. TŞS, 1949, 40/a-b. 7 Safer 1221 tarihli buyrultudan bu sırada Memiş Ağa'nın mütesellimliğinin devam ettiğini anlamaktayız. TŞS, 1949, 45/b.

⁵⁸ TŞS, 1950, 15/a, 46/a. Kayıtlarda zaman zaman *mütesellimlik* ile *kaimmakamlık* unvanlarının birbirinin yerine kullanıldığına da rastlanmaktadır. Bkz. TŞS, 1946, 32/b,

Mart 1808 tarihinde Vali Hacı Salih Paşa ise kaimmakamlığa Şatırzâde Osman Ağa'yı getirmiştir. Salih Paşa'dan sonra gelen valinin seçtiği kaimmakam ve mütesellim ise tekrar Kalcızâde Memiş Ağa idi. Fakat çok geçmeden valilik makamında yeniden değişiklik olmuş ve 27 Kasım 1808 tarihinde Trabzon valiliğine getirilen Vezir Seyyid Osman Paşa, "Varna muhafazasında bulunmakta olması hasebiyle", kendisi adına işlerin yürütülebilmesi için Şatırzâde Osman Ağa'nın mütesellimliğe tayin edilmesini merkezden istemiştir. Diğer mütesellim tayinlerinden farklı olarak vali tarafından bu tercih padişaha bildirilmiş, bunun üzerine merkezden bu tayinin uygun bulunduğu dair bir ferman Trabzon'a yollanmıştır. Sonraki bir yıl içerisinde görevlendirilen valilerden Şerif Mehmed Paşa ile Çarhacı Ali Paşa'nın da kaimmakam veya mütesellim olarak Şatırzâde Osman Ağa'yı tercih ettikleri görülmektedir⁵⁹.

Kadılar ve Naipler

Osmanlı geleneğinde taşrada sultanın otoritesini vali ile birlikte kadının temsil ettiği, güçler ayrımının göstergesi olarak kadınların statülerine özel önem verildiği bilinmektedir. Uygulamada kadı doğrudan görev alanında bulunabileceği gibi yerine *naip* adıyla bir başka ilim adamını görevlendirebilirdi. Bilhassa sistemin bozulduğu dönemlerde bu uygulamanın oldukça yaygınlaştığını ifade edelim. Nitekim inceldiğimiz yıllarda Trabzon kadısı hemen hemen hiç memuriyet mahalline gelmemiş, naipler vasıtasıyla görevin sürdürülmesini sağlamıştır.

Esasında üstlendikleri yoğun işlerde kadınların en önemli yardımcısı olan naipler, belirli bir süre veya belirli bir iş için tayin edilen yardımcılarıdır. Kadınların verdikleri yetki derecesinde iş görürler, kadıya vekâlet ederlerdi. Fakat gittikçe kadı olarak tayin edilen kişi uzak yerdeki memuriyet mahalline gitmeyerek yerine naip gönderirdi. Özellikle büyük memuriyetlerden emekliye ayrılan kadınlar, kendilerine arpalık olarak verilen kaza bölgelerine gitmeyerek yerlerine naip gönderirlerdi. Naipler yaptıkları hizmetler karşısında topladıkları parayı aralarındaki anlaşma doğrultusunda kadı ile paylaşırlardı. Kadılık kurumunun yozlaşmasına sebep olan bu uygulama, hem ehliyetli olmayan kimselerin kadılık yapmalarına yol açmış, hem de asıl kadıya da pay vermelerinden dolayı naiplerin birtakım suiistimallere karışmalarına sebep olmuştur. Yalnız bu arada bazen her kadının aynı kişiyi naip tayin etmesi gibi durumlar ortaya çıkmakta ve böylece oldukça uzun sayılabilecek sürelerde fiilen kadılıklarda görev yapanlar aynı kimseler olmaktadır. Bu da istikrar açısından belki bir nebze olumlu bir durumdu, yalnız devletin aynı kişiyi uzun bir süre belirli yerde kadılıkta tutmayarak mahalli halkla aşinalıkları önlemek ve böylece yolsuzlukları engellemek tarzındaki politikasına zarar vermekteydi.

Ülkenin uzak yerlerindeki uygulamanın Trabzon için de geçerli olduğunu ifade edelim. Asıl kadı tarafından naip tayin edilen kişi Trabzon'da yerleşmiş

33/b-34/a.

⁵⁹ TŞS, 1950, 51/a-b, 54/b; 1951, 31/b-32/a, 32/b, 33/b, 40/b.

ulemadan bir zat olurdu ve her yıl değişen kadı, buraya evini barkını getirmek yerine, Trabzon'daki tanınmış kişilerden birini nâip atamayı tercih etmekteydi. Kadıların her yıl değişmesine karşılık bir şahıs birkaç yıl naiplik yapabilmekteydi.

Bazı örnekler verecek olursak: 24 Kasım 1794 tarihinde Trabzon maa Sürmene kadılığı Lütfullah Efendi'ye tevcih edildiğinde kendisi niyabet görevini Mehmed Sadık Efendi'ye havale etti. Ertesi yıl kadılığa Kastamonulu Ahmed Nuri Efendi tayin edilince naipliğe yine aynı şahıs getirildi (12 Aralık 1795). 7 Temmuz 1796'da görevden alınan Ahmed Nuri Efendi'nin yerine Safer 1211'de (6 Ağustos – 3 Eylül 1796) İstanbullu Mehmed Said Efendi kadılığa getirilmiş olup naiplik ise yeniden Mehmed Sadık'a verilmişti. Mehmed Sadık Efendi'nin naiplik görevi 22 Ekim 1797'ye kadar devam etti. Bu tarihte kadılık görevine devam etmekte olan Mehmed Said Efendi naibi değiştirerek Mehmed Sabit Efendi'yi tayin etmiştir. Birkaç ay sonra kadılığa Ahmed el-İstanbulî getirildiğinde Mehmed Sabit Efendi'yi naiplik görevine devam etmiştir (19 Ocak 1798). Bir sonraki kadı olan Mehmed Emin Efendi'nin de naibi aynı şahıs idi (15 Nisan 1801). Bundan sonra ilginç bir durumla karşılaşmaktadır: 1216 (1801-1802) yılında Trabzon valisi öteden beri dirayetli, tecrübeli hizmetleriyle naiplik görevi yapan Trabzon naibi Mehmed Sabit Efendi'nin asaleten atanması için İstanbul'dan "*mürâsele-i şer'îye*" istemiştir. Mürâsele-i şer'îye gelinceye kadar da adı geçenin hâkim olarak tanınıp bilinmesini ilgililere emretmiştir. Ancak valinin bu dileğinin merkez tarafından dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır ki, 7 Aralık 1801'den itibaren Mehmed Sabit görevden alınmış ve "*müddet-i örfiye-i kâmile*" ile Mehmed Emin el-İstanbulî kadı tayin edilmiştir⁶⁰.

Uygulama bu şekilde sonraki yıllarda da devam etmiştir. Araştırma yaptığımız yıllarda niyabet görevini çoğunlukla önceleri Mehmed Sadık, sonra Mehmed Sabit ve nihayet Mahmud Kâşif Efendilerin kısa süreli fasallarla üstlendikleri, asıl kadının tercihine göre bazen bunların dışındaki kişilerin de dönem dönem naip olarak görev yaptıklarını söyleyebiliriz⁶¹. Meselâ 11 Ağustos 1801'den geçerli olmak üzere Karahisar-ı Şarkî sakinlerinden müderris Hafız Yusuf Hulusi Efendi'yi naip olarak görmekteyiz⁶². Nadiren bizzat kadılık görevini yürütenler de olmaktadır. Bunlardan biri de görev yaparken vefat eden Süleyman Efendi idi. Onun 18 Eylül 1807 Cuma günü vefat etmesi üzerine, Kaimmakam Ahmed Paşa tarafından "*kazanın şer'î işleri hakkında İstanbul'dan veya valilikten bir naip tayin edilinceye kadar*" Trabzon mahkeme kâtibi Seyyid Ömer Cemaleddin Efendi bu göreve getirilmişti. Bilahare niyabet görevi Anadolu Kazaskeri tarafından Mehmed Sâbit Efendi'ye tevcih edilmiş idi⁶³.

⁶⁰ TŞS, 1945, 1/b, 2/a; 1946, 1/b, 14/a, 26/a; 1947, ek sayfalar: 1/b-2/b; 1948, 3/a, 4/a.

⁶¹ TŞS, 1949, 44/b; 1950, 1/a - 2/a, 15/a, 53/a, 56/a; 1962, 1/a-2/a; 1963, 2/b; 1964, 1/b; 1965, 1/b; 1968, 1/b.

⁶² TŞS, 1948, 2/b.

⁶³ TŞS, 1950, 1/a. Kadı veya naibin ölümü üzerine yerine mahkeme başkâtibinin bakmasının yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır ki, Ankara ile ilgili bir örnek için

Kadınların ataması yapılırken eskisinin süresi dolmadan önce yeni kadıya görev yeri bildirilir, genellikle bu işlem bir ay öncesinden gerçekleştirilmiş olurdu. Böylece eski kadı veya naip görevini bırakmadan önce yeni kadı veya yerine naip tayin edecekse onun “mürâsele-i şer’iye”si Trabzon’a ulaşmış olurdu. Ancak muhtelif sebeplerle gecikme olması durumunda vali veya kaimmakam bir kadı vekili tayin ederek adlî işlerin aksamadan yürütülmesini temin ederdi. Buna dair elimizde bir örnek bulunmaktadır. 22 Şubat 1810 tarihinde Veliyüddin Efendi’ye hitaben yazılan bir buyrultuda özetle şöyle denilmektedir:⁶⁴

Trabzon kadısı olan mansıp sahibi Efendi bu vakte kadar zuhur etmeyip bir kimseye vekâletine dair bu ana kadar mürâsele-i şer’iyesi gelmediğinden şehrin şer’i ahkâmı icra olunmayıp ahalinin hukuku ve beldenin işleri muattal kaldığından, ahkâm-ı şer’iyenin icrası ve işlerin yürütülmesi vacip olduğundan şehrin kadısı veya vekâlet verdiği kişiyle ilgili mürâsele-i şer’iyesi ortaya çıkıncaya kadar bu tarihten itibaren seni ‘kadı vekili’ tayin ettim.

Vali veya kaimmakam tarafından yazılan bu yazıdan epey zaman sonra yani 2 Ağustos 1810 tarihinden itibaren aynı şahsın Trabzon naibi tayin olunduğuna dair Anadolu Kazaskeri Mehmed Tahir Efendi tarafından hazırlanan tayin emri gelmiş oldu. Böylece Veliyüddin Efendi önce valilik tarafından kadı vekili, bilahare de kazasker tarafından naip olarak görevlendirilmiş oldu⁶⁵.

Bu misâlde olduğu gibi işlerin aksamaması için İstanbul’dan bir kadı tayin edilinceye kadar vali veya kaimmakamın *naip* ataması yaygın bir uygulama idi. Örneğin Vali Mehmed Husrev Paşa, Trabzon ve Sürmene kadı naibi olan Hafız Mehmed Efendi’nin vefatı üzerine devlet işlerinin aksamaması için, Trabzon ve Sürmene kadısı Abdülkadir Efendi tarafından yeni naip atanıncaya kadar âdet üzere Mahkeme Başkâtibi Veliyüddin Efendi’nin naip vekili olarak görevlendirilmesini uygun bulmuştur (14 Nisan 1820). Bilahare Kadı Ali Rıza Efendi tarafından Yusuf Efendi’nin naipliğe getirildiği görülmektedir⁶⁶. Osman Paşa tarafından Trabzon Naibi Mahmud Kâşif Efendi’nin niyabet müddeti 13 Eylül 1836 tarihinde son bularak nüfus nezareti uhdesine ihale edilince yerine ulemadan Müftüzade Mehmed Emin Efendi tayin edilmiştir. Görevlilere kendisini bundan sonra naip bilip işleri onunla idare etmeleri emredilmiş idi⁶⁷. Vali ya da kaimmakamın naip veya naip vekili tayini sadece geçici bir süre içindi.

bkz. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986, s.184.

⁶⁴ TŞS, 1951, 1/b.

⁶⁵ TŞS, 1951, 1/b.

⁶⁶ TŞS, 1954, 2/a.

⁶⁷ TŞS, 1964, 1/b. Görevi biten bazı naiplerin sicile durumu şu beyitle kaydettiklerini görmekteyiz. “Şarab-ı azî içmekten kaçır sanmayasın sâki / Bilirsin mansıb-ı dünya değildir kimseye bâki” (Mehmed Sadık) TŞS, 1946, 9/b; (Mehmed Emin Efendi) 1948, 26/b.

Vali tarafından acil bir durum sebebiyle naip atanmışsa mürasele-i şer'iyesinin yollanması için derhal İstanbul'a yazı yazılmaktaydı.

Bir şahsın doğrudan kazasker tarafından naip tayin edilmesi, bilahare uygun bir ilim adamının kadılığa asaleten getirilmesi de mümkün olabilmekteydi. Nitekim 17 Ocak 1820 tarihinde Anadolu Kazaskeri Mehmed Es'ad tarafından bir kadı atanıncaya kadar Trabzon naipliğine Hafız Mehmed Efendi'nin atandığını, daha sonra kadı tayin edilen Ali Rıza Efendi'nin de aynı şahsın naipliğini devam ettirdiğini görmekteyiz⁶⁸.

İdarî bakımdan Tanzimat yıllarında kadılar ya da naiplerle ilgili en önemli eleştiri, valilerin veya kaimmakamların yaptıkları haksızlıklara onların da göz yummasıdır. Bilhassa bu yıllarda halktan toplanan vergiler arasında önemli bir yekûnu, *sancak veya kaza masrafları* oluştururdu. Masraf defterlerine yazılan şişirme rakamlarla halk mağdur edilir ve görevliler haksız kazanç sağlardı. Normalde devletin cevaz verdiği resmî harcamalar, mahkeme marifetiyle masraf defterlerine yazılırdı. Tevzi dönemlerinde de eskiden beri yapılan uygulama gereğince masraflar kaza, köy veya mahalle halkına bölüştürülürdü. İşte kadılar bu masrafların tespit ve tevzi edilmesi sebebiyle *harc-ı imza ve defter* adıyla belirli bir yüzde almaktaydılar. Meselâ Trabzon sancağında harc-ı imza adıyla her tevzi döneminde 1.500 kuruş ödendiği görülmektedir. Ayrıca doğrudan Trabzon ve Yomra kazasından da *harc-ı defter ve imza*, *harc-ı ilâmât* adı altında kadılara (naiplere) ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayıtlarda zaman zaman “sancaktan hâkim efendiye mutâd harc-ı imza 1.500 kuruş” ifadesi kullanılırken, bazen de “kuruşta bir paradan hâkim efendiye mutâd harc-ı imza x kuruş” gibi sancağın toplam harcamasına bağlı bir ödeme yapıldığı görülmektedir. Yine Yomra nahiyesinden *harc-ı defter ve imza* adıyla 500 kuruş ödendiği anlaşılmaktadır⁶⁹.

⁶⁸ TŞS, 1954, 1/b. Uygulama kazalarda da benzer şekilde yürütülmekteydi. Bkz. Saydam, “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşra'daki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabâd Kazası”, *O.A.*, XXI (2001), s.155-187.

⁶⁹ TŞS, 1965, 27/b-28/a. Harc-ı imzaların toplanmasında zaman zaman eski ve yeni kadılar arasında ihtilaf ortaya çıkmaktaydı. İhtilafları gidermek maksadıyla gönderilen fermanı zikretmek yararlı olacaktır: 1835 yılında bütün yetkililere yollanan fermanda; memleketlerde meydana gelen muhtelif masrafların *ruç-ı kasım* ve *ruç-ı hıızır* veyahut Arabî aylardan biri itibarıyla senede iki ya da bir defa tevzi edildiği hatırlatılarak defterleri hakimlerin tahrir ve imza ederek mutad olduğu üzere kuruşta bir paradan *harc-ı imza* almalarının usulden olduğu vurgulanmaktadır. Ancak *ruç-ı kasım* ve *ruç-ı hıızır* tevziinden evvel belde naibinin değişmesi halinde yerine tayin olunan naibin, defteri bitirip imzalamasıyla önceki ile sonraki naip arasında bu meblağın paylaşımında ihtilaf çıkmaktadır. Bundan dolayı konu hakkında şeyhülislâmın görüşüne başvurulmuştur. Buna göre *harc-ı imza* maddesinde *yevmü'l-kıst* hesabı uygulanacaktır. Yani bir tevzi dönemine ait ayların ne kadarı önceki ne kadarı sonraki naip dönemine rastlıyorsa, *harc-ı imza* olan meblağ, toplam zamana bölünüp yevmiye tespiti ile taksimat yapılacaktır. Fermanda “harc-ı defter hususunda hatm ve imzaya itibar olunmayıp yevmü'l-kıst hesabına göre tevziden önce ma'zûl olan naib ile halefi arasında müddetlerine göre taksim edilmesi” emredilmiştir. TŞS, 1963, 30/b.

Bu vergiye standart getirmek üzere bir ferman gönderildiğini görmekteyiz. Mayıs 1830 başında yollanan fermana; halkın huzurunun padişahın asıl isteği olduğu vurgulandıktan sonra, her kazanın masraflarından hâkim efendiye harc-ı defter ve imza olarak kuruş başına birer para verilmesi ve devletin önemli işleri ve vilayet maslahatı için gereken arz ve ilâmlardan başka harç alınmaması ve tevzi defterine fazladan bir akçe dâhil edilmemesi istenmektedir. Fermanın takip eden bölümlerinde ise genel olarak adaletin tecellisine dikkat edilmesi ve mahkemeye işi düşenlerden kanunun öngördüğünden zerre miktarı fazla harç istenmemesine dikkat edilmesi hatırlatılmaktadır. Bazı mahallerde bu maddelerden dolayı fukaranın rencide edildiğini işittiğini ifade eden padişah, bunun şeriata aykırı olduğunu ve her tarafta engellenmesine dikkat olunması, yine de böyle hareketlere cür'et edenlerin bulunması halinde cezalandırılmak üzere isimlerinin merkeze bildirilmesini emretmekteydi⁷⁰.

Trabzon'da görev yapan kadı ve naipler ile diğer ilmiye kesimlerinden kaynaklanan problemler ülke genelinden farklı değildi. Özellikle yetenekli kimselerin görevlere getirilmesi, adli kadrolara atanacakların işin niteliğine göre eğitilmesi gibi temel meseleler burada da varlığını sürdürmekteydi. Bilhassa mahkemelerde görevli kişilerin seçimlerinde, kişinin babasının daha önce o görevde bulunmasının belirleyici olması kaliteyi düşürücü nitelikteydi⁷¹. Bu alanda Trabzon'a özgü bir düzenleme mevcut olmayıp yapılan çalışmalar ülke genelindekine paralel yürütülmekteydi⁷².

Âyanlar ve Ağalar

Osmanlı idarî yapısının bir gereği olarak taşra yönetiminde “eşraf-ı belde, vücûh-u memleket, âyan, ağavât” gibi kavramlarla ifade edilen bölgenin ileri gelen, sözü dinlenen muteber ailelerinin oynadıkları rol, XVIII. yüzyılda daha da güçlenmiş ise de, bu kurumun varlığını öteden beri devam ettirdiği bilinmektedir. Ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da âyan ve ağaların belirli bir gücü olduğu, merkezden yollanan fermanlarda isimlerinin zikredildiği, resmî bürokrasi içerisinde sayıldıkları ve hükümet işlerinin yürütülmesinde muhatap kabul edildikleri görülmektedir. 17 Eylül 1797 tarihli bir fermana Trabzon'da yönetici konumunda olan ağaların isimleri şöylece sıralanmaktadır: Kuğuzâde Emin Bey, Kalcızâde Memiş Ağa, Şatırzâde Osman Ağa, hassa silahşörlерinden Demlizâde Osman Ağa, Pulathâne Serdarı Mehmed Ağa, Hacı Salihzâde Osman Ağa ve Hasan Ağa, Sakazâde Mehmed Ağa, Bahadırzâde Hacı Osman Ağa, Hacı Fettahzâde Mustafa Ağa, Hacı Hasanzâde Mahmud Ağa, Uzun İbrahimzâde İbrahim Ağa, Küçük İbrahim oğlu Ahmed Ağa, Kasapoğlu

⁷⁰ TŞS, 1960, 31/a-b.

⁷¹ Saydam, “Osmanlı'nın İstihdam Politikasına İlişkin Bir Örnek: Babalar ve Oğullar”, *Toplumsal Tarih*, 131 (Kasım 2004), s.84-80.

⁷² Buna dair yapılan bazı düzenlemeler için bkz. Musa Çadırcı, “Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli ‘Tarîk-i İlimiye Dair Ceza Kanunnâme'si’”, *TAD*, 25 (1982), s.139-161.

İbrahim Ağa, Hasan Çelebi oğlu Ahmed Ağa, Abanoszâde Tosun Ağa, Sarı Süleymanzade Süleyman Ağa, Baytar oğlu Osman Ağa⁷³.

İncelediğimiz yıllarda Trabzon'da bu ağalar içerisinde özellikle iki köklü ailenin ön plâna çıktığını görmekteyiz: Şatırzâdeler ve Kalcızâdeler. Çoğunlukla şehir âyanlığı da bu ailelerin elindeydi. Nitekim 22 Nisan 1796 tarihinde Trabzon Âyanı Şatırzâde Osman Ağa (daha sonra paşa), Kasım 1796'da Âyan Kalcızâde Memiş Ağa, Mayıs 1796'da ise her iki şahsın birlikte Trabzon âyanları olarak anıldığını görmekteyiz. 6 Şubat 1800 tarihli kayıta ise Osman Ağa'nın unvanının "Trabzon Ağası" şeklinde zikredildiği görülmektedir⁷⁴.

Bu dönemde ferman veya buyrultular yazılırken her iki şahsın birlikte anıldığını ifade edelim. Örneğin 12 Aralık 1806 tarihli kayıta "vüchdan Kalcızade Memiş ve Şatırzade Osman" ifadesi yer almaktadır. Yine 22 Ekim 1807 tarihli vali tarafından üç günlük zahire hazırlanmasına ilişkin buyrultu kadiya, Kapucubaşı Kalcızâde Memiş Ağa ve silahşör Şatırzâde Osman Ağa'ya hitaben yazılmıştır. 1251 (1835-1836) senesinde vilayet âyanları olarak Şatırzade Osman Paşa ve Kalcızade Mehmed Ağa isimleri birlikte geçmektedir. Bu unvanla kendilerine resmî yazıların yazıldığı anlaşılmaktadır⁷⁵.

Âyanlık görevinde bulunanlar için *ianiye* adıyla belirli miktarda gelir tahsis edildiğini, ödenecek meblağın halktan toplanabilmesi için *tevzi defterlerine* masraf olarak kaydedildiğini görmekteyiz. Meselâ 1235 yılında Şatırzâde Osman Paşa için ianiye olarak 2.500 kuruş, Kalcızade Mehmed Ağa için de 1.500 kuruş tahsis edilmiştir⁷⁶.

Bu iki şahsın ölümünden sonra yine aynı ailelerden olarak Kalcızâde Osman Bey ile Şatırzâde Abdülhalim Bey'in adı ön plâna çıkmıştır. Nitekim 15 Nisan 1842 tarihli bir kayıta "Trabzon âyanları İstabl-ı amire müdürlüğü payesine sahip dergâh-ı âli kapucubaşlarından Kalcızâde Osman Bey ve Şatırzâde Abdülhalim Bey"den söz edilmektedir⁷⁷. Bu ifadeler Tanzimat'ın ilanından sonra Trabzon'da âyanlık kurumunun devam ettiğini göstermektedir.

Öte yandan ağalık kurumunun Trabzon'da farklı özellikler taşıdığı görülmektedir. Burada Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1847 yılına varıncaya kadar, her kazanın başında yerel hanedanlar arasından tayin edilen bir ağa bulunduğu gibi köyler de üçer-beşer gruplara bölünerek bir ağanın idaresine

⁷³ TŞS, 1946, 34/a. Ayrıca bkz. TŞS, 1947, 50/a-b; 1949, 52/a.

⁷⁴ TŞS, 1945, 50/a; 1946, 13/a, 30/b; 1947, 63/a.

⁷⁵ TŞS, 1949, 57/a; 1950, 44/b-45/a; 1958, 43/a. 27 Aralık 1836 tarihli bir fermanla geçen ve Kalcızâde Osman Bey'e verilen *Trabzon Kaleiçi Ayânlığı* ifadesi dikkat çekmektedir. TŞS, 1964, 22/a. Bu ibareden hareketle Trabzon'un kale içi ile dışının ayrı âyanlıklar tarafından yönetildiği tahmin edilebilir.

⁷⁶ TŞS, 1958, 69/a (27 Cemaziyelahir 1251).

⁷⁷ TŞS, 1968, 20/a. Aynı ifade 15 Şevval 1258 tarihli bir kayıta da yer almaktadır. TŞS, 1959, 70/b.

tevdi edilmişti (Tablo-1).

Tablo-1. Akçaabâd - Pulathâne nahiyesinin köyleri ve ağaları. 15 Rebiyülahir 1236 (20 Ocak 1821).

Ağanın adı	İdaresindeki köyler
Kalcızâde Osman Bey	İle, Suga, Kalciya maa Mağlavita
Serdar Mehmed Ağa	Pulathâne (mahalleleri: Nefs-i Pulathâne, Golonos, Dürbide), Metinkaniya, Cayıra, Muhula, Kalyara, Çaşuda, Fiz, Helvacı, Kalanima, Salari, Satari, Cagera
Serdar Mustafa Ağa	Ahanda, Kalfera, Maçera, Üstürkiya, Geliya, Cavana, Cera, İspandem, Korobi, Tekye-i Lalanık, Gutoz, Gozari, Karcıya, Mersin, Vartara
Sakaoğlu Ali Ağa	Koftez, Şole, Çahuri
Hacı Salihzâde Pir Ağa	Sıdıkça, Çal, Kalkiye, Gulaliyoz, İhtemana, Visera, Haçka, Hameni, Müla, Mucura, Horovi, İsteramlan, Vayton, Hatolita,
Hacı Pehlivanoğulları Mustafa ve Hüseyin Ağa	Vare, Gazoysa, Mimeria, Şinik, İbsil, Polita, Canini, Holki
Hacı Salihzâde Mehmed Ağa	İlane, Sera Asur, Fakalenca, Bodamiya, Kaloniya, Kokona, Mayer, Haraka, Simler Karaman, Zezni Ağlanos, Bulabda Horcoro
Abanoszâde Emiş Ağa	Agrit, Oksi, Cankariya, Hohamota, Soğuksu, Mahmat, Kisarna, Halomana, Argaliya,
Abanoszâde Süleyman Ağa	Kireçhâne, Çukurçayır, Büryan ve Baklacılar

Kaynak: TŞS, 1953, 31/a.

Ağalar, kendilerine bağlı köylerin sorumluları olarak idarî ve malî işlerle ilgilenmekte, yaptıkları işlere karşılık vergilerden muaf tutulmakta⁷⁸ ve ahaliden *ağalık bakkı* olarak veya çeşitli adlar altında bir takım ilave menfaatler sağladıkları gibi kendi işlerini de angarya suretiyle onlara gördürmekteydiler. Köyleri ilgilendiren vergi, askerlik ve benzeri konulardaki emirler ve fermanlar onlara hitaben yazılmakta, vergi tevzi defterlerinde isimleri yer almaktaydı⁷⁹. Ağalıklar irsî olarak intikal etmekte olup köy grupları ağanın sülalesinin adıyla, meselâ *Şaturzâde semti*, *Gümrukçüzâde semti* gibi isimlerle anılmaktaydı. (Tablo-2).

⁷⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ayniyat Defteri*, 373, s.161.

⁷⁹ Bazı misâller için bkz. TŞS, 1958, 53/a, 67/b, 71/a; 1960, 44/b; 1962, 52/a; 1963, 45/a-b, 48/b-51/a; 1964, 39/a, 41//b; 1965, 29/a-b.

Tablo-2. Yomra nahiyesinin köyleri ve ağaları.

Ağalar	Köyler (28 Haziran 1824)	Köyler (7 Haziran 1834)
Şatırzâde semti	Zazana, Foşa, Hare, Cicere, Latum-u Kebir, Latum-u Sagir, Dikene, Arsin, Koçaba, Sufla, Kalafka, Kân, Komara, Hocmeşelos, Hocdimasya	Zazana, Foşa, Hare, Cicere, Latum-u Kebir, Latum-u Sagir, Dikene, Arsin, Koçaba, Sufla, Zemliha, Kân, Kalafka, Virona, Komara, Hocmeşelos, Hocdimasya
Şatırzâde Ahmed Bey semti	Nısf-ı Virona maa Kohalı, Şana, Kohala	Kohalı, Şana, Kohala
Gümrükçüzâde semti	Zemliha, Varvara, Mesona, Civora, Nısf-ı Virona	Varvara, Mesona, Civora
Makulzâde semti	Kavala	Kavala (Şatırzâde Abdülhalim Bey)

Kaynak: TŞS, 1958, 54/b; 1963, 45/a-b, 50/a.

Ağalar görevlerine vali tarafından tayin edilmekte, valilerle kurdukları ilişkilere göre hâkimiyetlerindeki köylerin sayıları azalıp çoğalabilmekteydi. Tablo-2'de görüleceği üzere 7 Haziran 1834 tarihinde Makulzâde'nin ismi yer almadığı gibi Gümrükçüzâde köylerinde Şatırzâde lehine bazı azalma olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Makulzâde'nin elindeki Kavala köyü Şatırzâde Abdülhalim Bey'in semti haline gelirken, Gümrükçüzâde'nin elindeki Zemliha ve Nısf-ı Virona köyleri de Şatırzâde Osman Paşa'nın idaresine geçmiştir⁸⁰.

İdaresinde ihmal veya suistimal gösteren ağa görevinden alınıp yerine akrabasından veya başka hanedandan birisi atanabilmekteydi. Meselâ Vali Hasan Paşa tarafından Pulathâne naibine hitaben yazılan 27 Nisan 1825 tarihli bir buyrultudan öğrendiğimize göre; Serdar Mehmed Ağa bin Hasan Ağa, fukarayı korumaması, işlerin görülmesinde rehabet göstermesi sebebiyle azledilip "Pulathâne serdarlığına ve Akçaabâd âyanlığı"na müstakil olarak kardeşi Mustafa Ağa tayin olunmuştur. Mehmed Ağa'nın yönetiminde olan köyler de doğrudan Mustafa Ağa'ya bağlanmıştır⁸¹. Diğer taraftan ağaların bazı kanunsuz davranışlarından dolayı halkın şikâyetçi olduğu, mahkemeye intikal eden davaların bulunduğu görülmektedir. Meselâ Vakırkebir'den Hacı Ömeroğlu Hasan b. Mehmed, Fol iskelesinde bulunan arazisini, nahiye ağalarından Hacı Fettahzâde Hasan b. Memiş Ağa'nın zapt ederek üzerine kahve, mağaza ve fırın yaptırdığı iddiası ile mahkemeye başvurmuştur. Meselenin mahkemeye intikali üzerine devreye giren aracilar sayesinde adı geçen ağa, davacıya mağazanın mülkiyetini vermek zorunda kalmış, bu bedel karşılığında arazinin kalan kısmına hâkim olmuştur⁸².

⁸⁰ TŞS, 1958, 54/b, 1963, 45/a-b, 1964, 41/b.

⁸¹ TŞS, 1953, 17/a.

⁸² TŞS, 1974, 20/a.

II. Mahmud döneminde âyan ve ağalara yönelik sindirme ve nüfuzlarıyla resmî görevlerini ortadan kaldırma politikalarına rağmen uzun yıllar bu uygulama Trabzon'da devam ettirilmiş, ne âyanlar ile onları destekleyen gruplar, ne de böylelerinin kasaba ve kentlerdeki etkinlikleri tamamen yok edilebilmiştir. Öyle ki 1847 yılında eyaletteki ağaların mevcudu 500'e yakın olup birinin azledilmesi halinde onun yerine geçmeyi umanların sayısı ise bunun üç-dört katı kadardı⁸³.

Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanması

Tanzimat'ın ilanından itibaren yönetim anlayışının yenilenmesine yönelik olarak Trabzon'da da ilk çalışmaların hemen başlatıldığı görülmektedir. Ancak hükümet bu konuda temkinli davranmayı tercih etmiştir. Zira uzun süredir valilik yapan meşhur Hazinedarzâdelerden Osman Paşa, halk, âyan ve eşrâf üzerinde derin nüfuzu olan, oldukça zengin ve kudretli bir şahsiyet idi. Osman Paşa, Tanzimat ile getirilmesi düşünülen yeni düzene taraftar değildi. Bu yüzden Tanzimat'ın ilkelerini yöneticilere ve halka anlatmak, uygulanmasını sağlamak için gönderilecek memur yetenekli, valinin otoritesi altında ezilmeyecek birisi olmalıydı⁸⁴. Bu düşüncelerle Meclis-i Umumi tarafından Karantina Nazırı Lebib Efendi'nin *memuriyet-i mahsusa* ile Trabzon'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Valiliğe de kendisine gereken yardımın yapılması yolunda ferman gönderildi. Yanına da yeterli derecede kâtip ve memur verildi. Lebib Efendi'nin öncelikli görevi Tanzimat'ın iki temel ilkesi olan askerlik ve vergi konusuna çekidüzen vermek idi⁸⁵.

Lebib Efendi'nin bu teşebbüsünden yeterli sonuç elde edilememesinden dolayı 1841 yılında eski Galata Muhassılı Azmi Efendi, Tanzimat'ın uygulanması için görevlendirildi. Ancak Azmi Efendi henüz hareket etmemişken Trabzon'dan merkeze ulaşan bilgiler burada Tanzimat'ın uygulanmasının pek de kolay olmayacağını gösterdi ve hükümetin konuyu yeniden düşünmesine sebep oldu. Bununla ilgili olarak hazırlanan bir arz tezkeresinde; Trabzon'da vergi tarh ve tahsilinde sağlam bir usulün benimsenmesi ve ahalisi sert mizaçlı olduğundan bölgede yeniliklerin tedricen uygulanması gerektiği, halkın önemli bir kısmının elinde bulunan emlak ve arazinin haksız olarak zapt edilmiş yerler olduğu ve buna dair ellerinde senet bulunmadığından eski sistemin feshedilmesine kuvvetli direnişin gösterileceği, güçlü bir şahsiyet olan Vali Osman Paşa'nın muhalefet etmesinden ötürü Tanzimat'ın uygulanması için yollanacak memurun bu protestoyu önleyemeyeceği endişesi dile getirildi. Yapılan görüşmeler neticesinde Trabzon'da uygulamanın ileriye ertelenmesi görüşü ağırlık kazandı. Fakat bu arada Azmi Efendi'nin tayin haberi hem Trabzon Valiliğine yazılmış

⁸³ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2472, lef-2.

⁸⁴ Tanzimat'ın Trabzon'da uygulanmasına dair geniş bilgi için bkz. E. Esin Sarioğlu, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Trabzon, 1996 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁸⁵ BOA, *İrade – Dabîliye*, 1376, 5861.

hem de *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştı. Dolayısıyla geri adım atıldığı izleniminin yaratılmaması için, Azmi Efendi'nin Trabzon'a gitmesi gerektiğine karar verildi. Yalnız onun görevinin Tanzimat'ı uygulamak değil de ileride uygulanabilmesi için halkın aydınlatılması, gerekli araştırmaların yapıp bilgilerin toplanması olarak ilan edildi⁸⁶.

Azmi Efendi tarafından merkeze yollanan raporlarda, bölgede Tanzimat ilkelerinin uygulanması için zamanın henüz erken olduğu ifade edildi. Bu raporlardan birinde vergilerden söz edilerek Trabzon'da bulunan âyan ve ağaların "Öteden beri vergi vermemeye alışmış olmalarıyla o makulelere vergi tarhi uymayacağından bunların ve amelmânde sıbyan ve ihtiyar makuleleri ifrâzıyla mâdâ kâr ve kisbe muktedir olanlar 10 –12 kısma taksim olunarak hal ve tahammüllerine göre vergi tahsis olunması" gerektiği önerildi. Ancak bu önerinin gereği için de uygulamanın önündeki engellerin bertaraf edilmesi icap ettiğinden Trabzon Valiliğine yollanan bir yazı ile bölgede Tanzimat'ın uygulanmasının ileri bir tarihe ertelendiği bildirildi⁸⁷.

Yeni usullerin bölgede uygulanmasında en önemli adım HazineDarzâdelerin valilik görevinin son bulmasıyla atıldı. Bu aileden olan Abdullah Paşa, rahatsızlığı sebebiyle görevinden alınarak dilediği yerde ikamet etmeye memur edildi (1845). Abdullah Paşa'nın azledilmesinden sonra gelen valiler, asıl Tanzimat valileridir denilebilir. Zira bu şahsiyetlerin hem yerel hanedanlardan olmayışları, hem de uzun süre görevde kalmayışları Tanzimat'a karşı bir tavrı benimsemelerini engellemekteydi. Üstelik Damad Halil Paşa, Tanzimat'ın ilanı ve sonrasında safhada merkezdeki çeşitli görevlerde bulunan bir bürokrat idi. Kendisi Şubat 1846'da Trabzon valiliğine tayin edilmişti. Tarihçi Lûtfi Efendi bu atamada Trabzon'da Tanzimat'ın bir türlü uygulanamaması ile merkezdeki devlet adamları arasındaki rekabetin etkili olduğunu ifade ederek şunları aktarmaktadır:

"Bu tevcîhâtta birkaç türlü ledûnniyât vardır. Birincisi ve zahircesi Trabzon eyâletinin dahi tensikât-ı mülkiyye usulüne tatbîki, ikincisi Husrev Paşa devrinin tekerrürü münâsebetiyledir. Çünkü Husrev Paşa tarafdarı olmayanların teb'idi mültezem idi. Abdullah Paşa'nın hanedân-ı mahalliden olmasıyla tanzimât-ı matlûbenin icrâsına vâsita olamayacağı mutâlaasıyla bir taş ile iki kuş avlanmış oldu. Halil Paşa, Husrev Paşa'nın çırağ-ı mahsusu olduğu ma'lûm ise de padişâha damadlıkla müşerref ve efendisine seraskerlikte halef olması beyenlerinde bâis-i münâferet olmuş idi. İşte bu mutâlaaya mebnî Halil Paşa İstanbul'dan ayrılış demektir."⁸⁸

⁸⁶ *Takvim-i Vekayi*, 216; BOA, *İrade – Dabîliye*, 1541.

⁸⁷ BOA, *Ayniyat Defteri*, 373, s.161.

⁸⁸ *Lutfi Tarihi*, VIII, s.89-90. M. Sureyya, Hayreddin Paşa'nın Trabzon valiliğinden söz etmemektedir. Bkz. *Sivil*, II, s.662.

Ticaret Nazırı Damad Halil Rıfat Paşa'nın Trabzon'a tayini yeni usulü uygulamaya yönelik teşebbüsleri hızlandırdı. Halil Rıfat Paşa, bir taraftan Karadeniz Bölgesinde hüküm süren asayişsizlikleri önlemeye çalışırken, diğer taraftan Trabzon – Erzurum yolunun tesviyesi, Gümüşhane maden ocaklarındaki üretimin artırılması, idareye yaptıkları yardımlar dolayısıyla ahalinin ileri gelenlerine nişan ve rütbelere ihsan edilmesi dolayısıyla genel bir hoşnutluk meydana getirdi. Halil Rıfat Paşa'nın bir yılı aşkın valiliğinin sonuna doğru Trabzon'da hükümet ile halk arasında sağlıklı ilişkilerin kurulduğu ve bölgede Tanzimat'ın uygulanmasına müsait bir zemin oluşturulduğu kanaati hâkim oldu⁸⁹.

Halil Rıfat Paşa'nın yerine eski Rumeli Mutasarrıfı olan Saraylı Râgıb Paşa vezaret rütbesiyle atandı ve Tanzimat'ın uygulanması işi ona havale edildi. Kendisine yardımcı olmak üzere vilayet defterdarlığına da eski Tophane Nazırı Arif Zeki Efendi getirildi. Fakat Ragıb Paşa Trabzon'a varduktan az bir zaman sonra Trablusgarp valiliğine tayin edildi ve yerine Tırhala Mutasarrıfı Tepedelenizâde Veli Paşazâde İsmail Rahmi Paşa getirildi⁹⁰. Rahmi Paşa'nın dönemi bilhassa Trabzon ve çevresinde Tanzimat'ın uygulanması açısından önemli gelişmelere sahne oldu. Valiye yapılacak uygulamalar hakkında ayrıntılı talimatnameler yollanarak Mart 1847'den itibaren yeni usullere geçilmesi için çalışmalar yapılması emredildi. Yalnız malî bakımdan yılbaşının yaklaşması dolayısıyla bir kısım hususların tatbiki sonraki senelere bırakıldı. 11 Mart 1847 tarihli bir irade ile vilayete yollanan talimatnameye göre Trabzon'da Tanzimat'a geçiş için şunlara dikkat edilecekti⁹¹:

1-Bundan sonra eyaletin bütün gelir ve giderleri hazineye ait olacaktır. Vali, defterdar ve diğer memurların maaşları hazineden karşılanacaktır.

2-Eyaletin malî idaresi (mukataaların ihalesi, cizyelerin toplanması v.s.) yeni usuller için gerekli alt yapının hazırlanmasına değin eski usulde gerçekleştirilecektir. Eyaletten hazineye, tersaneye, tophaneye ait olan vergi ve aynî yükümlülükler ile aşâr, mukataa, tımar bedelleri ve diğer bütün gelirler tespit edilip merkeze bildirilecektir.

3-Yeni idareye geçiş dolayısıyla eyalette istihdam olunacak askerlerin giderleri hazine tarafından karşılanacaktır.

4-Tanzimat usulünün faydaları ahali tarafından iyice anlaşılınca kadar halka hoşgörülü yaklaşılmalıdır. Malî hükümler bu sene uygulanmayacak olsa da kazalardaki âyan, mütesellim ve diğer görevlilerin elde ettikleri gelirlerin tespiti

⁸⁹ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2466. Halil Paşa'nın valiliği Rebiyülevvel 1263 (Şubat-Mart 1847)'de sona ermiştir. M.Sureyya, *Sicil*, II, 581.

⁹⁰ *Lâtfi Tarîhi*, VIII, s.134, 136; M.Sureyya, *Sicil*, III, s.837'de İsmail Rahmi Paşa'nın Rebiyülevvel 1264'te (Şubat 1848) Trabzon'a, aynı yılın Zilkade ayında ise Edirne'ye tayin edildiğini yazmaktadır.

⁹¹ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2471, lef-2. Ayrıca bkz. Sarıoğlu, *Trabzon*, s.35-39.

önemli olup bu konudaki bilgiler İstanbul'a ulaştırılacaktır.

5-Gümüşhane madenlerinin idaresi valilik uhdesinde olduğundan, maden üretimi ve işçilerin idaresi hakkında gerekli bilgiler merkeze gönderilecektir.

6-Padişahın arzusu tebaayı oluşturan tüm zümrelerin her türlü zulümden muhafazası ve memurların görevlerini rahat şekilde yürütmeleri olduğundan meydana gelecek her türlü uygunsuzlukların sorumlusu doğrudan doğruya vali olacaktır ve memurları kontrol altında tutup uygunsuz bir olayın meydana gelmesine fırsat vermeyecektir. Adam öldürme, mal gasp etme, ırz ve namusa tecavüz, haksız yere cezalandırma ve hakaret etme gibi her türlü zulmün önlenmesi için tedbirler alınacak, suçlular sadarete bildirilerek cezalandırılmaları sağlanacaktır.

İsmail Rahmi Paşa, Trabzon'a varışının beşinci günü eyalet erkânı ile ahalden önde gelenleri toplayarak kendisine verilen talimatlar hakkında bilgi verdi. Tanzimat-ı Hayriye'nin esas amacının iyi niyetli ve âdil bir idareyi temin edip her türlü zulüm ve asayişsizlikleri bertaraf etmek olduğunu anlattı. Bu açıklamaların halk arasında olumlu yankı bulduğu ve sempati ile karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira halkın ileri gelenlerinden bir grup, yeni uygulamalardan duyulan memnuniyeti belirten 10 Nisan 1847 tarihli bir mahzarı sadarete takdim etti. Vali daha ileri düzeyde bir taraftar zümresi temin etmek maksadıyla ileri gelen kimselere rütbe ve nişan verilmesini merkeze teklif ettiyse de, henüz yeni vardığı bir eyalette bu tarz tekliflerde bulunması hükümet tarafından hoş karşılanmadı. Yalnız ileri tarihte ahali arasında uygun hizmette bulunacaklara gerekli ihsanın yapılacağı valiye bildirildi⁹².

Tanzimat ilkelerinin en önemlilerinden olan malî esasları uygulayacak defterdarın Trabzon'u tanıyan biri olmasında büyük fayda görüldüğünden, eski Trabzon gümrükçüsü Raşid Efendi, Arif Zeki Efendi'nin yerine bu makama getirildi⁹³. Sancakların başına *kaimmakam*, kazaların başına da *müdüir* unvanlı görevliler tayin edildi. Bu görevlendirmelerde memurların Tanzimat ilkelerine yatkınlıkları en önemli ölçüt oldu. Bu ilkelere yabancı olanlar tayin edilmediği gibi eskilerden bazıları da azledildi. Meselâ Karahisar-ı Şarkî sancağı kaimmakamı olan Mehmed Paşa eski memurlardan olmasına rağmen yeni usullere dair bilgisi olmadığından azledilmişti. Yine Gümüşhane Kaimmakamı Derviş Paşa'nın da bu görevde kalması uygun bulunmamış idi⁹⁴. Bu sırada halktan on – on beş kişiye münasip memuriyetler verilerek idare ile ahali arasındaki muhtemel kırgınlıklar giderildi. Ahali tarafından hakkında şikâyet bulunan ağalardan bundan böyle o yolda hareketlerde bulunmayacaklarına dair sözler alındı⁹⁵.

⁹² BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2472.

⁹³ *Takvim-i Vekayi*, 356.

⁹⁴ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2477, lef-9.

⁹⁵ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2472, lef-3.

Tanzimat'ın tatbik edilmesiyle ilgili ilk çalışmalar yapılırken hükümet, Trabzon'daki ağalık usulünün lağvedilmesi halinde onların kırgınlığının söz konusu olabileceğini hatırlatarak; herhangi bir problem yaşanmaması için, aşamalı bir tatbikatın tercih edilmesini ve şimdilik kendilerine dokunulmamasını münasip görmüştü⁹⁶. Bununla birlikte ağalar aleyhinde yapılan şikâyetler üzerine duruma el konularak bunların görevden alınması ve şikâyetçilerin haklarının korunmaya çalışılması önemli bir keyfiyet idi. Nitekim İsmail Rahmi Paşa'nın valiliği zamanında Akçaabâd'da toplanan vergi ile ilgili olarak yapılan bir itiraz dolayısıyla yazılan buyrultu sayesinde böyle bir misalden haberdar olmaktadır. Vali tarafından 24 Haziran 1847'de Akçaabâd Kaimmakamı Hacı Mehmed Ağa ile naibe yazılan yazıda özetle şöyle denilmektedir:⁹⁷

Ahali tarafından verilen dilekçeler üzerine Sakazâde Mehmed Ağa'nın idaresindeki köylere tarh edilen mirî malının muhasebesi marifet-i şer' ve tayin edilen mübaşir marifetiyle kaza mahkemesinde görüldü. Her ne kadar fahiş ve fazla olarak zimmetinde bir şey çıkmamış ise de, eskiden her tevzide adı geçen ağanın, *ağalık hakkı* adıyla altışar bin kuruştan senede 12.000 kuruşu tevzie dâhil ettiği, ayrıca kuruşta ikişer para *hizmet akçesi* aldığı ortaya çıkmıştır. Bu keyfiyet "fukara hakkında gadri müstelzim görüldüğünden yardım olmak üzere" senede tevzi olunan 12.000 kuruşun 4.000 kuruşu fakirler için af ve tenzil edilerek, her tevzide dörder bin kuruş alınması ve *hizmet akçesi* namıyla kuruşta yalnız bir para alınması uygun görülmüştü.

Vali İsmail Rahmi Paşa ile Defterdar Raşid Efendi tarafından müştereken hazırlanan 16 Ocak 1848 tarihli raporda Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili olarak bir yıllık faaliyet sonucunda varılan nokta anlatılırken, ağalarla ilgili şu değerlendirmeler yapılmaktaydı:⁹⁸

Tanzimat'a dâhil edilen eyaletteki kazaların müdürleri yerli kimselerden tayin edilmektedir. Bunlar kuruşta iki para rüsumat ile görevlerini sürdürmektedirler. Ancak Trabzon başka yerlerle karıştırılmamalıdır. Zira burada kazaların başında bulunan ağalar mülkî işler ile diğer devlet işlerini yürütmeye muktedir değiller. Ayrıca eyalet halkı arasında istenilen niteliklere sahip elemanları temin etmek güçtür. Yetersiz kişiler az gelir ile bu görevleri yapmaya hevesli iken, daha kabiliyetli ve dirayetli olan başka yerlerden kimselerin görevlendirilmeleri halinde bunlar da mülkî işleri maaşsız idare etmeye yanaşmayacaklarından rağbet göstermeyeceklerdir. Ayrıca köy ağalığının lağvı bu kişilerin küskünlüğüne yol açacaktır. Öte yandan kaza müdürlüklerine tayin edilen ağalara özel bir maaş bağlanması onları gevşekliğe sürükleyeceğinden istenildiği gibi iş görülemeyecektir.

⁹⁶ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2477 (3 Mayıs 1847 tarihli arz tezkeresi).

⁹⁷ TŞS, 1974, 14/a-b.

⁹⁸ BOA, *İrade, Meclis-i Mahsus*, 2472, lef-3, 2477, lef-9.

Bu sebeplerden dolayı 1847 yılında hak edenlerin kaimmakam veya müdür tayini ile gönüllerini hoş tutup kendilerine maaş tahsis edilerek Tanzimat'ın eyalette bir tepkiye yol açmadan uygulanması münasip görülmüştür.

Vali, görevde olan ağalar ile görev alma potansiyeli olan *kişizâdelerin* mevcudunun 2000 kadar olduğunu, bunların halk arasında hatırı sayılan kişiler olmaları ve ağalığın hemen lağvedilmesi halinde dedikodular çıkabileceğini belirterek, bu konunun da tedricen yapılacak uygulamalar içerisine alınmasını teklif etmişti. Gerçekten de sonraki dönemde ağalığın hemen lağvedilmediğini görmekteyiz.

Yeni anlayış gereğince kaza yöneticilikleri *ağalık* veya *âyanlık* yerine *müdürlük* haline dönüştürüldü. Buralara yine eski hanedan mensupları tayin edildi. İsmail Rahmi Paşa, Tanzimat'ı uygulayabileceğine inandığı kaimmakam ve müdürler ile ilgili atama teklifini 16 Ocak 1848 tarihli bir yazı ile merkeze takdim etti. Hükümet tarafından bu görevlendirmeler uygun bulunarak onaylandı (Tablo - 3).

Tablo-3. Tanzimat'ın uygulanmasıyla birlikte Trabzon eyaletine bağlı kazalara tayin edilen yöneticiler (Ocak 1848).

TRABZON SANCAĞI (EYALET MERKEZİ)		
Kazanın adı	Yönetici	Görev unvanı ve şekli
Sürmene	Refet Bey	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Görece	Raşid Bey	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Giresun ve Keşâb	Vezirzâde Ahmed Bey	Kaimmakamlık unvanıyla ibka
Akçabâd	Uzunzâde Hacı Mehmed Ağa	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Tonya	Hacı Salihzâde Süleyman Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Hemşin	Şakir Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Of	Şatırzâde Abdülhalim Bey	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Rize	Hacı Mehmed Ağa	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
GÖNYE SANCAĞI		
Gönye (Sancak merkezi)	Hacı Zeynel Abidin Bey	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Arhavi	Gordonzadelerden Hüseyin ve Mehmed Hasan Ağalar	Müdürlük unvanıyla ibka
Atina	Bansazâde ve Telatorzâde İbrahim Ağalar	Müdürlük unvanıyla ibka
Batum	Sefer Beyzâde Abdülhamid Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Çürüksu	Hasan Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Acara-yı Ülyâ	Şeyhzâde Hasan Ağa	Kaimmakamlık unvanıyla ibka
Acara-yı Süflâ	Yusuf Beyzâde Hayrullah Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Mahçil	Yusuf Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
GÜMÜŞHANE SANCAĞI		

Gümüşhane (Sancak merkezi)	Derviş Paşa	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Kelkit	Hasan Bey	Müdürlük unvanıyla ihale
Maçka	Cafer Rafet Efendi	Müdürlük unvanıyla ihale
Milas	Ali Çavuşzâde Osman Ağa	Müdürlük unvanıyla ihale
Tirebolu	Fethizâde Emin Ağa	Kaimmakamlık unvanıyla ibka
Torul	----	Kaimmakamlık unvanıyla
KARAHİSAR-I ŞARKÎ SANCAĞI		
Karahisar-ı Şarkî (Sancak merkezi)	Mehmed Sührâb Paşa	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
İskefer	Kara Numanzâde Murtaza	Müdürlük unvanıyla ibka
Koyulhisar	Odyakmazzâde Mustafa Ömer	Müdürlük unvanıyla ibka
Seyis Orta ve Naiblu	Hacı Baki Beyzâde Arap	Müdürlük unvanıyla
Karpak	Hacı Hasanzâde Mehmed Ağa	Müdürlük unvanıyla
KARAHİSAR-I ŞARKÎ SANCAĞINDAN AYRILAN ORDU'YA BAĞLI DOKUZ KAZA		
Ordu (Sancak merkezi)	Kalcızâde Mehmed Ağa	Kaimmakamlık unvanıyla ihale
Habsmane	Şeyh Menderzâde Osman oğlu Ali Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Ulubey	Felekzâde Osman Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Çamaş	Hacı Alizâde Mehmed Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Bolaman	Hazinedarzâde Abdullah Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Aybastı	Hacı Alizâde Mehmed Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Ebulhayr	Hazinedarzâde Ömer Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Ayvasıl	İbrahimzâde Hüseyin Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
Pazarsuyu	İbrahimzâde Mustafa Ağa	Müdürlük unvanıyla ibka
CANİK SANCAĞI		
Canik (Sancak merkezi)	Hacı Ahmed Paşa	Kaimmakamlık unvanıyla ibka
Ünye	Osman Paşazâde Abdülhamid Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Şeriye	Osman Paşazâde Tahsin Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Fatsa	Nureddin Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Bafra	Hacı Ahmed Paşazâde Mehmed Ali Bey	Müdürlük unvanıyla ibka
Alaçam	Hacı Ahmed Paşazâde İbrahim Edhem	Müdürlük unvanıyla ibka
Kali madeni ve Samsun	Hurşid Paşa	Müdürlük unvanıyla ibka
Çarşamba	Osman Paşazâde Süleyman Bey	Müdürlük unvanıyla ibka

Kaynak: BOA, İrade – Meclis-i Mahsus, 2477.

Tablo-3'te listesi verilen bu kişilerin sancak merkezleriyle bazı büyük kazaların başına *kaimmakam*, diğerlerine ise *müdür* unvanıyla tayin edildikleri

görülmektedir. Özellikle müdürlerin *ibka*, kaimmakamların ise yeni tayin oldukları dikkat çekmektedir. Toplam on dört kaimmakamlıktan dokuzuna yeni şahıslar tayin edilirken, dördüne ise daha önce de bu görevde bulunan kişilerin tekrar tayin edildikleri görülmektedir. Bir kaimmakamlığa ait isim listede yer almamıştır. Buna karşılık toplam otuz müdürlükten yirmi altısına daha önce burada görev yapan kişilerin tekrar tayin edilmesi, ikisine ise yeni atama söz konusu. İki müdürlüğe yapılan atamanın ise yeni mi, yoksa *ibka* mı olduğu anlaşılmamıştır. Bu da, Vali İsmail Rahmi Paşa'nın yukarıda belirtilen yeterli maaş verememe endişesinden hareketle, muhtemelen yetersiz bulunduğu halde müdürlüklere eski sahiplerinin, daha önemli olan kaimmakamlıklara ise iş yapabileceğine inandığı şahısların atanmasını teklif ettiğini göstermektedir. Valinin eleştirdiği halde Derviş Paşa'yı yine Gümüşhane kaimmakamlığında tutması ise dikkat çekmektedir.

İsmail Rahmi Paşa'nın Edirne valiliğine nakledilmesi üzerine yerine 18 Temmuz 1848 tarihinde Hayreddin Paşa tayin edilirken, bu dönemde de yerel hanedanlardan kaimmakamlık ve müdürlüklerde istihdamlara devam edildi. Meselâ Hayreddin Paşa, Akçaabâd Müdürlüğüne 6 Ekim 1848 tarihinde *Trabzon hanedanından Kalcızâde Mehmed Bey*'i tayin etmiş ve görevi 8 Temmuz 1850 tarihine kadar sürmüştü⁹⁹. İlginç olan husus daha sonra valilik yapan Bekir Rüstem Paşa'nın Kalcızâde Mahmed Bey'i Akçaabâd müdürlüğünden alıp eyalet meclisi azalığına getirmiş olmasıdır. Esasında yerel hanedanların gücünü kırmak istemesine rağmen, sosyal tabanları güçlü olan bu şahsiyetler dışında önemli görevlere getirilecek eleman bulmak da zordu. Nitekim Vali Bekir Rüstem Paşa, Kalcızâde Mehmed Bey'i eyalet meclisi azalığına tayin ederken şu gerekçeyi kullanmaktaydı:¹⁰⁰

“Müdürlük hizmetini hüsn-ü idareye muvaffak olup zaten dirayetli bir kimse olduğundan dolayı bu kimselerin eyalet meclisi azalığında istihdamı usul-u seniyyeden bulunduğundan dolayı adı geçen bu kere bahsedilen meclise tayin edilmiştir”.

Neticede eski dönemin âyan ve ağaları, ülke genelinde olduğu gibi Trabzon'da da, Tanzimat döneminde kurulan meclislerin üyeliklerine veya başka hizmetlere tayin olunarak, taşra hayatındaki rollerini başka şekiller ve unvanlar altında devam ettirdiler. Bu temel içtimaî yapı, menfaatleri ve hayat görüşleri ile isim değişikliklerine rağmen, günümüze kadar Türk toplumunun alt yapısını teşkil etmiş, ön plânda görünmemekle birlikte siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir¹⁰¹. Trabzon'da Tanzimat'ı uygulamaya çalışan

⁹⁹ TŞS, 1974, 25/a-b.

¹⁰⁰ TŞS 1974, 34/a.

¹⁰¹ Trabzon'da ortaya çıkan bu durumun ülke genelinde geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, 112 (1964), s.609; Kemal H. Karpat, “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed.:

valiler de, zaten bölge yönetiminde Hazinedarzâdeler kadar etkili olamadılar. Görev süreleri buna uygun olmadığı gibi, Tanzimat'la getirilmek istenen yeni düzen de valilere eski tarz nüfuz kazandırmaya elverişli değildi. Bununla birlikte yerel hanedanların güçleri ne olursa olsun eskiye nazaran merkezle ilişkileri daha bir nizam altına alınmaya çalışıldı denebilir.

Kaynakça**Arşiv Belgeleri**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Trabzon Şer'iye Sicilleri

Kitap ve makaleler

- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sad.: Dündar Günday, IV, İstanbul, 1993.
- Akbulut, Uğur, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Trabzon ve Çevresi Askerinin Rolü", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyumu (3 - 5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon, 2002, s.349-358.
- Aktepe, M. Münir, "Tuzcuoğulları İsyanı", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, III/5-6, s.21-32.
- Beşirli, Mehmet, "XIX. Yüzyılın Başlarında Karadeniz Bölgesi ve Âyan - Devlet Perspektifinden Trabzon Valisi Hazinedârzâde Süleyman Paşa", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih - Dil - Edebiyat Sempozyumu (3 - 5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon, 2002, s.327-343.
- Çadircı, Musa, "II.Mahmud Döneminde Mütessellimlik Kurumu", *DTCFD*, XXVIII, 3-4 (Temmuz-Aralık 1970), s.287-296.
- Çadircı, Musa, "Tanzimat'ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli "Tarik-i İlmîyeye Dair Ceza Kanunnâme'si", *TAD*, 25 (1982), s.139-161.
- İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, 112 (1964), s.603-622.
- Karpat, Kemal H., "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East, The Nineteenth Century*, Ed.: W. R. Polk - R. L. Chambers, Chicago and London, 1968, s.69-90.
- Mehmed Sureyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayına haz.: Nuri Akbayar, V, İstanbul, 1996.
- Mert, Özcan, "Canikli Hacı Ali Paşa Ailesi", *DİA*, VII, s.152-153.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Mütessellimlik Müessesesi", *DTCFD*, XXVIII, 3-4 (Temmuz-Aralık 1970), s.369-390.
- Rıfat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara, 1986.
- Sarioğlan, E. Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Trabzon, 1996 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Saydam, Abdullah, "Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiye Yükümlülüğü (1830-1840)", *TD4*, 127 (Ağustos 2000), s.59-102.
- Saydam, Abdullah, "XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşra'daki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaabâd Kazası", *OA*, XXI (2001), s.155-187.
- Saydam, Abdullah, "Osmanlı'nın İstihdam Politikasına İlişkin Bir Örnek: Babalar ve Oğullar", *Toplumsal Tarih*, 131 (Kasım 2004), s.84-89.
- Şâkir Şevket, *Trabzon Tarihi*, Haz.: İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon, 2001.
- Takvim-i Vekayi*
- Tarih-i Lûtfî*, nâşiri: Abdurrahman Şeref, VIII, Dersaadet, 1328.
- Tekindağ, M.C. Şehabettin, "Trabzon", *İA*, XII/1, İstanbul, 1974, s.455-477.